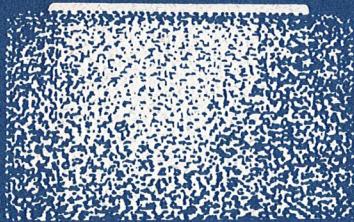

META

medeltidsarkeologisk tidskrift

NR 4 1997

Redaktionellt

Liksom ekorren på framsidan har META's redaktion sopat ihop en samling av skilda smulor i årets sista nummer.

Axel Christophersens inledande artikel tar ett brett grepp om de norska städernas etablering och maktbas. Städernas inre liv är ett område som kräver att belysas bättre för att göra dessa livsmiljöer förståeliga. Djupstudier av fyndmaterialet utgör en god grund för detta. Med sitt projekt inför nästa årtusende riktar Christophersen in sig på en uppgift som är aktuell i flera nordiska forskningsmiljöer. Ett samlat upprop skulle kunna vara "Bemanna städerna!!"

Sæbjørg Nordeide rör sig i en annan livsmiljö men drar samma slutsats som Christophersen. Utifrån murar och artefakter från ärkebiskopens palats i Bergen, Steinvikholmen och Trondheim ställer hon sig frågan om det är möjligt att rekonstruera funktionerna dessa platser haft. I den traditionella borgforskningen är det svårt att finna människorna som genomlevt sin vardag innanför murarna. Genom kontextuell utgrävningsmetodik som ger exaktare information om fyndens placering i tid och rum går det att få grepp om kontrasterna i livet på ärkebiskopens borg och i den närliggande staden.

Lars Hægströms artikel om definitionen av vad som är vårt kulturarv visar på den grad av relativism som finns inbakad i bedömningen. Tendensen går från att ha innefattat artefakter och nationellt eller regionalt baserade lämningar till en mer globalt präglad bevarandeplan. Lärdomen kan sägas vara att blickfältet har förskjutits under tidens gång och att samtidens politiska situation får ett stort genomslag i bedömningen av vad som är värt att bevara för eftervärlden. Arkeologi är politik.

Påvel Nicklasson gör ett tillägg till, snarare än ett angrepp på, Jes Wienbergs artikel om samhällsbegreppets relevans från META nr 2 1997. Han kopplar Wienbergs synsätt till ett postmodernt tänkande som understryker omöjligheten att ge ett samlat namn för de individer som konstituerar en politisk och kulturell gemenskap. En acceptans av mångfalden blottlägger svårigheten att hitta övergripande förenklade begrepp. Nicklasson menar att insikten om dessa problem leder till skapandet av nya ord för att dialogen skall kunna fortsätta. Frågan är om inte dessa nya ord snart ifrågasätts i sin tur.

Redaktionen får redan här ursäkta sig för utropet "Bemanna städerna" härovan. Just sådana könsmissigt ensidigt präglade uttryck vänder sig Jes Wienberg emot i sin artikel om stormän. I sin dekonstruktion av de begrepp som

används när vi samtalar om det förflutna har han nu nått den genusbaserade historieskrivningen som framhäver det manliga perspektivet på bekostnad av medeltidens aktiva kvinnor. Utifrån exempel från äldre och nyare texter om kyrkobyggande under medeltiden visar han hur vi genom uteslutandet av kvinnor i begreppsvärlden berövar oss själva en mer nyanserad bild av dåtiden.

Med dessa försiktiga och väl avvägda ord önskar META- redaktionen er en God Jul och ett Gott Nytt År.

META- redaktionen i Lund

Byer? Hvilke byer?

Tanker om byutviklingen i Norge i middelalderen

Axel Christophersen

Abstract

Towns? Which towns? Thoughts on Norwegian urban development in the Middle Ages

Norwegian urban archaeology has for many years followed in the wake of the historians. To day it is a great need amongst archaeologists for asking *new questions* and to generate *new issues* in the study of urban development in Norway during the middle ages. In this article I concentrate on 1) the origin of urban nucleae reflecting inter-scandinavian struggle for territory, 2) the development and significans of medieval «urbanscapes», 3) the possible emerging of an urban identity. The article put forth that urban development is not only about exerting physical power and controlling vital natural resources and landscapes, but also a matter of *developing new sets of social and cultural conventions* which, in due time, sapped the assymetric structure of feudal power. The recognition of the urban landscape as a *structure of social and cultural meaning* opens for new interpretations and knowledge of the medieval urbanism.

Innledning

Hva handler historien om byenes oppkomst og utvikling om? Dette spørsmålet har forfulgt meg i de godt 25 årene urbaniseringsproblematikken har stått på dagsordenen over interessante forskningsstema. På de årene har arkeologien skiftet fokus, og innfallsvinklene på fortida er blitt både flere og anderledes: Fra å være et lukket, ukjent territorium som gradvis kunne erobres, er fortida i 1990-årenes post-moderne tradisjon forvandlet til et

multidimensjonalt, grenseløst landskap som blir til etterhvert som man trækker nye stier og oppsøker nye utsiktspunkter. Derfor har også spørsmålet jeg stilte innledningsvis skiftet fra et positivistisk imperativ, «hva handler byutviklingen i middelalderen *egentlig* om?» til en Derrida'sk formulering, «hva har fortellingene om byutviklingen i middelalderen *ikke* handlet om? Og hvorfor har den ikke det?» Å stille spørsmålet slik er å etterlyse de uforløste muligheter som skjuler seg på diskursens «bakside».

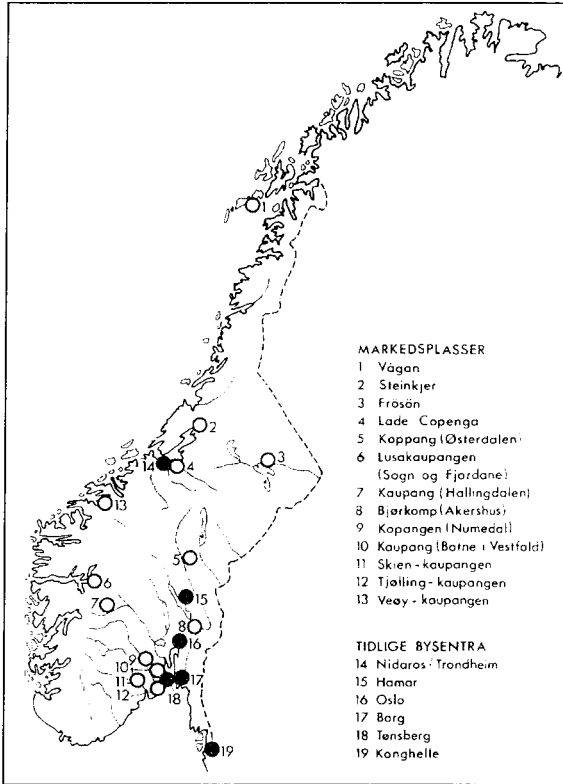

Fig. 1. Markedsplasser og tidlig bysentra i Norge i tidlig middelalder (Etter Christophersen 1989).

1970- og 80-tallets prosessorienterte faglitteratur inneholder viktige problemstillinger som har økt vår innsikt i middelalderens byutvikling i Norge. Men i ettertid er det lett å se at mange viktige spørsmål aldri er blitt stilt fordi byarkeologien i det store og hele har gått de stier som de siste generasjoners historikere har tråkket opp før oss. I norsk byarkeologi eksisterer det derfor et påtrengende behov for å fremstille middelalderens bydannelse ut fra en *anderledes* tematisering enn før.

Med dette utgangspunktet skal jeg redegjøre noen hovedlinjer i byutviklingen i Norge i middelalderen. Jeg

vil konsentrere fremstillingen omkring tre hovedtema, nemlig

- 1) Oppkomsten av urbane sentra,
- 2) det urbane rommets utvikling, og
- 3) fantes det en urban identitet i norske middelalderbyer?

Fremveksten av urbane sentra i Vest- Skandinavia i sen vikingetid- tidlig middelalder

Den eldste samtidige omtale av byer i Norge er i Ordericus Vitalis kirkehistorie fra 1135. Her omtales 6

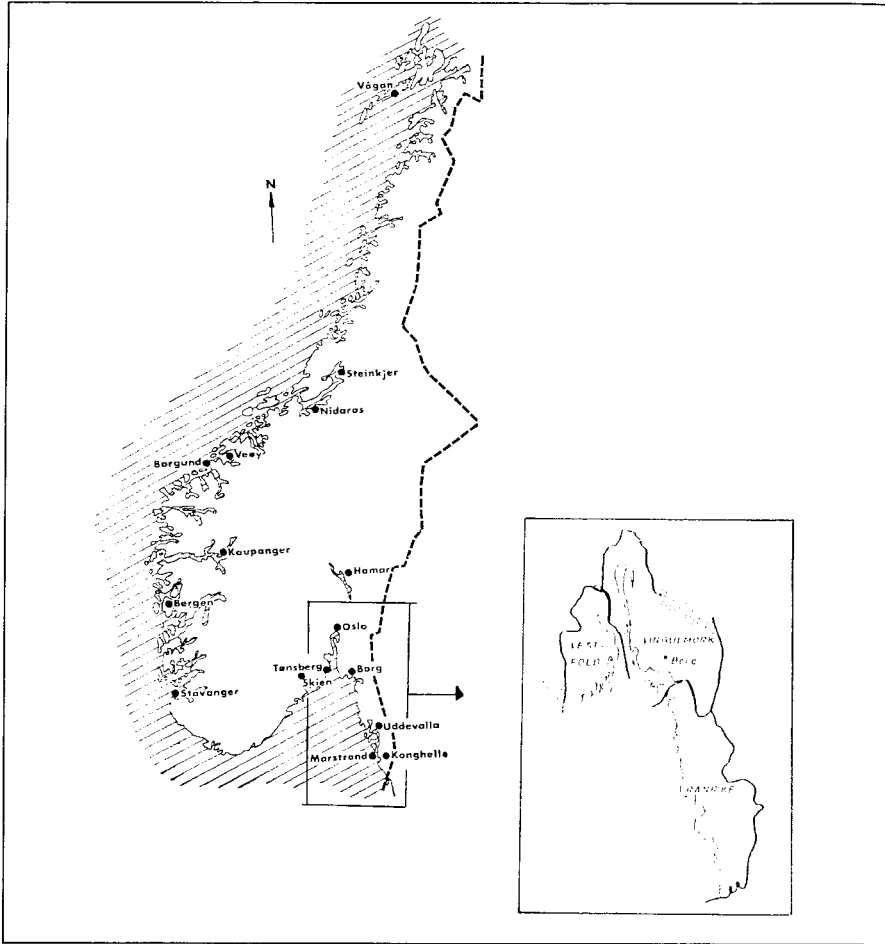

Fig. 2. Ranrike og Vingulmork (Etter Helle og Nedkvitne 1977 og Scia 1991).

«*civitates*», nemlig Konghelle, Borg, Oslo, Tønsberg, Bergen og Trondheim. Men både ut fra saga-tekster og arkeologiske kilder vet vi at det har eksistert flere andre samtidige sentralsteder av urban karakter, f.eks. Skien, Stavanger, Lusakaupang, Borgund, Veøy, Steinkjer, Vågan, og Hamar (fig 1). Hva var det som skilte disse fra de omtalte *civitates*? På kontinentet er det mange eksempler på at steder som betegnes som «*civitates*» ikke var stort mer, eller annet enn en kirke «...surrounded by a few peasant houses set in

the middle of fields of ruins» (Ward-Perkins 1996:7). Vitalis levde på en tid og og skrev i en sammenheng hvor utgangspunktet for en klassifisering av byene i Norge var nokså forskjellig fra vår tid, vel også i forhold til samtidens virkelighet langs norske-kysten. Mitt utgangspunkt vil derfor ikke være den litterære Vitalis, men de landskap og materielle levninger som kan fortolkes og gi innsikt i bydannelsens karakter i Norge:

Ranrike var navnet på det sydøst-

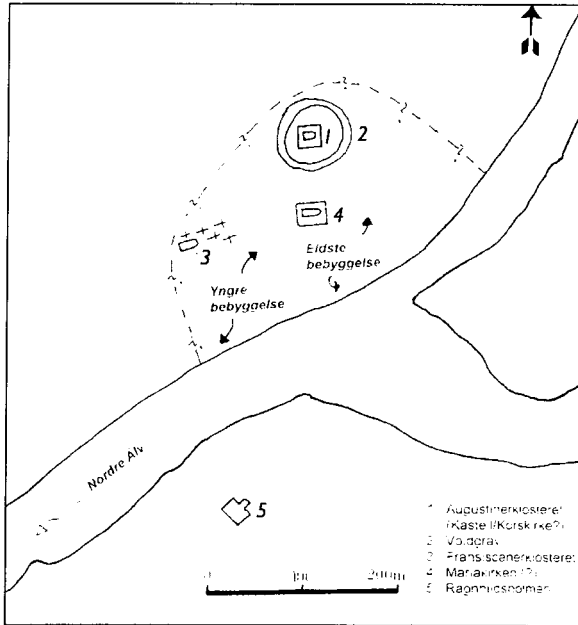

Fig. 3. Konghelle på 1200-tallet Etter Christophersen 1997).

ligste området i det norske rike i middelalderen, og omfattet Bohuslenskytten mellom Svinesund og Gøtaelv (fig 2). Nær uløpet, der den norske, svenske og danske riksgrensen støtte samme ligger *Konghelle*. Stedet kan alt i jernalderen ha hatt en regional markedsplassfunksjon, men det var kong *Sigurd Jorsalfar* som iflg Snorre i 1. halvdel av 1100-årene tilla Konghelle sentrale forsvars- og styringsfunksjoner, og på den måten hevet stedet opp over de lokale markedsplassenes rekke. Arkeologiske undersøkelser i senere år peker i retning av at Kong *Sigurd Jorsalfar* på ulike måter initierte utbyggingen av et monumentalt og institusjonelt tungt bylandskap i Konghelle (fig 3). Denne institusjonelle mobiliseringen i Konghelle kom fysisk til uttrykk gjennom spektakulære kirkebygninger, kloster og kastellanlegg, og kan fortolkes som en

nødvendig ideologisk konsolidering av det regale maktgrunnlaget i lokalområdet. I et videre perspektiv kan det også dreie seg om en konsolidering av makten *innad* i det norske kongedømmet, som *Sigurd Jorsalfar* på den tid ikke uten motsetninger delte med sin bror *Øystein*. Derfor er det neppe tilfeldig at manifesteringen av kongelig makt og herkerideologi fant sted i et landskap som langt tilbake i tida hadde vært et norsk-dansk konfliktområde.

Ranrike grenset i vest opp til *Vingulmork*, som i vikingtid og middelalderen var en del av *Viken*, en felles betegnelse på landskapene omkring Oslofjord-regionen. Her vokste det i løpet av sen vikingtid-tidlig/m.a. fram flere urbane sentra (fig 4). Det tradisjonelle synet på byutviklingen i denne regionen bygger på historikerens fortolkninger av Snorre. Sentralt i dette synet har vært at Tønsberg var Tjølling-kaupangens etterfølger og regionens, og dermed landets, eldste byanlegg. Snorre er også den som har gitt opphavet til oppfatningen av at det var Olav Haraldsson som grunnla Borg, nåværende Sarpsborg ute på et nes ved Glommas utløp i begynnelsen av 1000-tallet, og videre at Oslo ble grunnlagt av Harald Hårdråde omkring midt-en av 1000-tallet. Arkeologer som Erik Schia, men også andre, har i senere tid kraftig utfordret dette

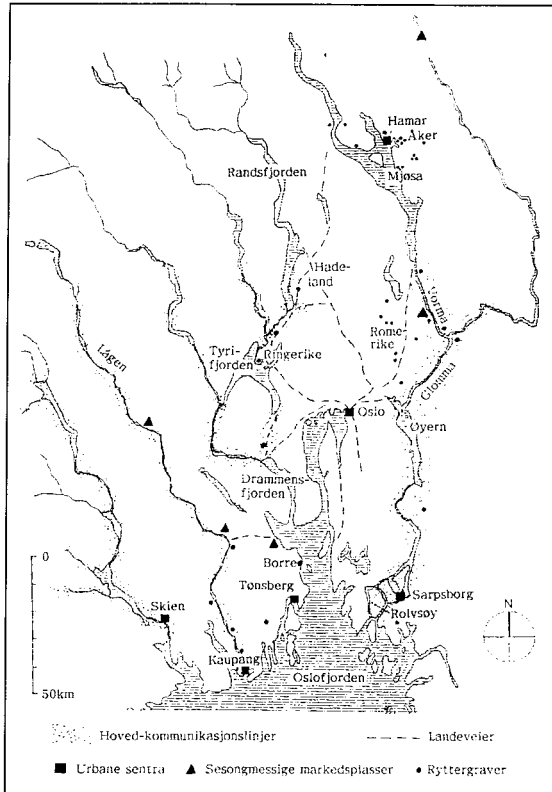

Fig. 4. Oslofjord- regionen (Viken) (Etter Schia 1991).

synet. Schia bygger dels på resultatene fra de mangeårige arkeologiske undersøkelser i Gamlebyen, som viser at Oslos eldste historie må føres *bakenfor* 1000-årsskiftet, noen som svekker Snorre som pålitelig kilde, dels på opplysninger i de frankiske riksannalene som antyder at Vestfold i en eller annen form var underlagt jysk kongemakt i begynnelsen av 800-årene. I en artikkel fra 1992 fremfører Schia ideen om at «...den første sentrumsfunksjonen her har å gjøre med en maktkamp om overhøyhet og kontroll med Opplandene på Romerike, Hadeland og Ringerike. Begynnelsen til Oslo er derfor militærstrategisk...Fordi Viken eller Oslofjord-området på dette

tidspunkt var underlagt dansk over-høyhet han det være Harald Blåtann eller Sven Tjugeskjegg som sto bak dette». Det sentrale poeng her er etter min mening ikke om Schias hypotese er riktig i alle detaljer, men at han fokuserer på maktpolitiske sammenheng som forbinder bydannelsen i Viken-området med det ekspansive danske kongedømmets aspirasjoner på territorielt herredømme *ut over de danske kjernelandskapene* (Schia 1992:50). Urbaniseringsprosessen i østlandsregionen blir dermed fremstilt som et moment i en langt mer kompleks historisk sammenheng, nemlig den internordiske kampen om det territorielle herre-

dømmet, det som på norrønt het *å hevde riki*, dvs rettigheter-over Viken-området i vikingtid og tidlig middelalder. Likesom i Ranrike øyner vi her en konflikt om land, der makt, prestisje og økonomiske interesser virker på tvers av yngre landegrenser. De sydsandinaviske interesse-ene for Viken-området var åpenbart knyttet til ad-komsten til de østnorske skogs- og høyfjellsregionene store forekomster av råvarer som stein, jern, huder, pels og gevir.

Urbaniseringsprosessen i Viken-området beskrives og fortolkes av Schia på grunnlag av en kompleks politisk, sosial, økonomisk og ideologisk

bakgrunn, som også setter bydannelsen i *Tøns-berg* i nytt lys. I avhandlingen «*Tønsberg før år 1000*» (1994) argumenterer Brendalsmo med bakgrunn i nyere arkeologiske undersøkelser for at Tønsberg som by ikke er eldre enn 900-tallet (sannsynligvis er den mye yngre). Før den tid var Tønsberg en stormannsgård og et sentrum i et høvdingdømme som helt tilbake til folkevandringsid kan ha vært et regionalt sentrum for «kaup», hvilket iflg Brendalsmo forklarer Snorres betegnelse «kaupsted» (Brendalsmo 1994:108f). At Tønsberg iflg Brendalsmo omkring 1000-årsskiftet antok urban karakter, bl.a. ved at det ble utparsellert tomter og anlagt en kirke (Peterskirken) forklarer han med utgangspunkt i Tønsbergs strategiske beliggenheten ved hovedleia som forbinder de svenske og danske landskapene med det norske riket: «Disse forutsetningene gjorde Tønsberg til en strategisk svært viktig by i statsdannelsen....» (Ibid. s. 113) hevder han, og er her på linje med Schia i prinsipiell forståelse av bydannelsen i Vikenområdet som en internordisk affære. Det tradisjonelle synet på Tønsberg som en by oppstått i slutten av 800-tallet på grunnlag av den stedlige handel og håndverk blir dermed alvorlig svekket.

Denne dveling ved de tidlige urbaniseringstendensene på Østlandet og i Bohusenstrakten har hatt til hensikt å demonstrere at bydannelsen i dette for norsk rikssamling så viktige landskap ikke bare var et rent norsk anliggende, men var dypt involvert i den *nordisk* statsdannelsesprosess. Som

sådan griper diskusjonen inn i politiske og territorielle relasjoner som strekker seg langt ut over det norske middelalderriket

Et flertall av de ovenfor omtalte bysentra kan i en eller annen form oppvise geografiske eller romlige relasjoner til eldre *sentralområder*. Med «sentralområde» mener jeg et geografisk avgrenset område der en eller flere sentrumsfunksjoner av politisk, økonomisk, religiøs og juridisk art er representert. I mange tilfeller kan det påvises en geografisk kontinuitet mellom de urbane sentra som vokser fram i slutningen av vikingtid og slike eldre sentralsteder. Noen ganger kan dette opptre som direkte *stedkontinuitet*, f.eks. mellom en bymessig bebyggelse og en eldre markeds plassbebyggelse. Andre steder trenger ikke dette være tilfelle. Jeg tror imidlertid ikke spørsmålet om direkte stedkontinuitet mellom eldre og yngre sentralstedsbebyggelse er et så viktig poeng som tidligere forskning har villet gjøre det til. Kontinuiteten mellom de eldre sentralområdene og de nye byanleggene er *i seg selv* et signifikant trekk, for det understreker bare det faktum at de tidlige sentrakongene selv var dypt forankret i det forstatlige herskeraristokratiets normer og forestillinger om hvorledes makt og rettigheter skulle og kunne utøves i en region. Slike forestillinger må vi tro også var styrkende for hvilke landskapskvaliteter som ble lagt til grunn når riki skulle hevdes i nyerobret land. Det avgjørende *nye* i situasjonen er derimot at sentrumsfunksjoner som i løpet av jernalderen var grodd opp omkring et maktpoli-

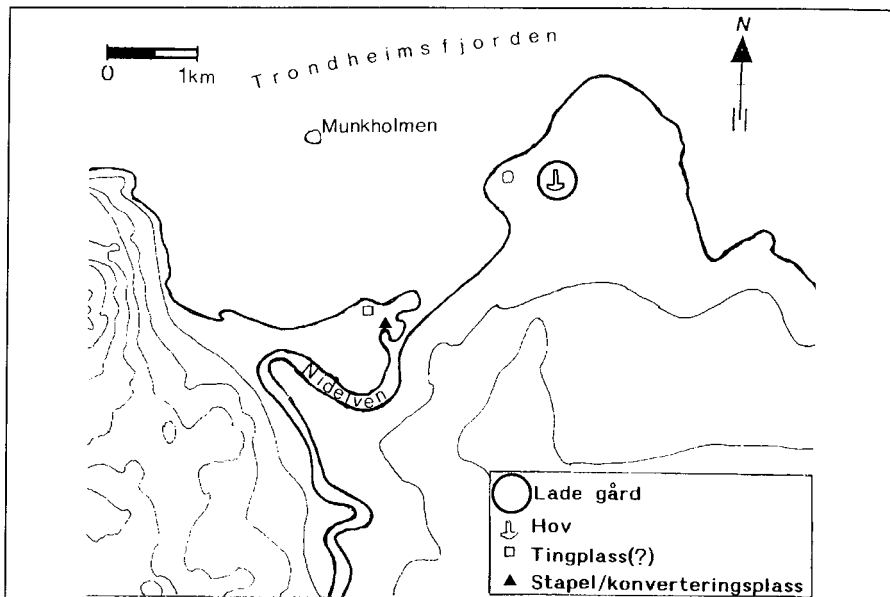

Fig. 6. Sentralområdet omkring utløpet av Nidelva i Trondheimsfjorden (Etter Christophersen og Nordeide 1994).

tisk sentrum i de kongekontrollerte byanleggene *ble videreført og gitt et nytt innhold som motsvarte de nye ideologiske og maktpolitiske forholdene i samfunnet*. Kontroll over religiøse, økonomiske og rettslige aktiviteter er i seg selv en del av en maktstrategi, likesom måten denne strategien utøvdes og kom til uttrykk i landskapet. På samme måte som før-statlige maktsentra dominerte landskapet i form av en stormannsgård omgitt av tingplasser, kult- og hovplasser, markeds plasser o.l., ble de nye maktforholdene i samfunnet utøvd og uttrykt gjennom en konsentrasjon av sentrumsfunksjoner i de kongekontrollerte bysentraene. Det er derfor ikke tilfeldig at kongsgårdene ble anlagt på visuelt dominerende punkt i bylandskapet, f.eks. Oslo, Bergen og Trondheim. Gjennom den valgte plasseringen eksponerte de fysisk og sym-

bolsk sentralmaktens nærvær i byen (fig 5). Et sentralt og godt synlig element i kongsgården var dessuten kongens privatkirke. Den danne rammen omkring de kirkelige tjenester for kongen og hirden. Vel så viktig var det at den dessuten tydliggjorde kongemaktens allianse med kirke og kristendommen, som gjennom Augustins skrifter var selve kilden til middelalderens oppfatning om kongens gudommelige rett til å utøve verdslig makt.

Et sted hvor disse forholdene er særlig tydlige, er i Trondheim ved utløpet av Nidelva. Nidelvas munning var på denne tiden en av de beste naturhavner langs Trondheimsfjorden. Under Harald Hårfagres erobring av Trøndelagsregionen ble Lade gård p.g.a. sin strategiske beliggenhet gjort til jarlesete og dermed til et politisk til

seg en rekke sentrumsfunksjoner, samtidig som jarlene styrket og under-bygde stedets sentrumsfunksjoner ved engang på 900-tallet å anlegge en «port of trade» ute i elvemunningen som en nøytral møte- og stabelplass for verdiprodukter som sirkulerte i et geografisk vidtrekkende redistributivt nettverk. Nær denne lå tingplassen på Ørene. Selve Lade gård lå derimot på østsiden av elven, der også Lade-hovet, trøndernes kultiske midtpunkt, lå (fig 6). Denne situasjonen endres dramatisk i slutningen av 900-årene, da vi har klare arkeologiske indikasjon på at markedsplassen på neset endrer karakter mot mer permanent bebyggelse, omorganisering av parsell-strukturen, økt befolkningstetthet og intensiver t handel- og håndverksaktivitet. Denne utviklingen kan settes i forbindelse med Snorres beretning om Olav Tryggvasson, som «satte kaupang på Nidarnes», hvilket har omfattet bl.a. praktiske tiltak for å styrke og utbedre forholdene for den allerede eksisterende bosetningen. Samtidig ble hovet på Lade rasert og en tilsvarende religiøs og maktpolitisk mobilisering har funnet sted i selve byanlegget. Utvikling på Nidarneset fortsatte under de følgende kongene i form av en massiv investering i fysiske, ideologiske og religiøse maktsymboler: kirker og flere kongsgårder ble reist, en nasjonal hegenkult med forankring i Hellig Olavs grav ble hurtig, og med

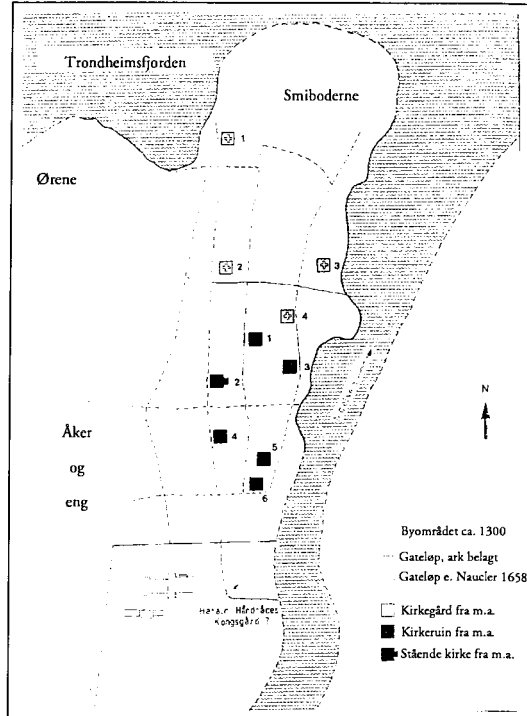

Fig. 7. Det urbane "maktlandskapet" i Trondheim i høymiddelalderen. Kirker, erkebispegård og kongsgården (Etter Christophersen 1992).

kirkens hjelp etablert, det ble slått kongelig mynt og i slutningen av 1000-tallet ble det opprettet et bispe-sete og reist en biskopskirke (fig 7). Det urbane landskapet som vokste fram i løpet av 1000-tallet ble på den måten en kraftfull manifestering av sentralkongedømmet nærvær i det gamle sentralområdet omkring Nidelvens munning. Både i fysisk og ideologisk forstand representerte byanlegget et klart mot-stykke til det gamle maktlandskapet, et landskap som i konfrontasjon med sentralkongedømmets betydelige økonomiske, politiske og ideologiske resurser hurtig forvitret og forsvant i historiens glemsel da den siste ladejarl døde

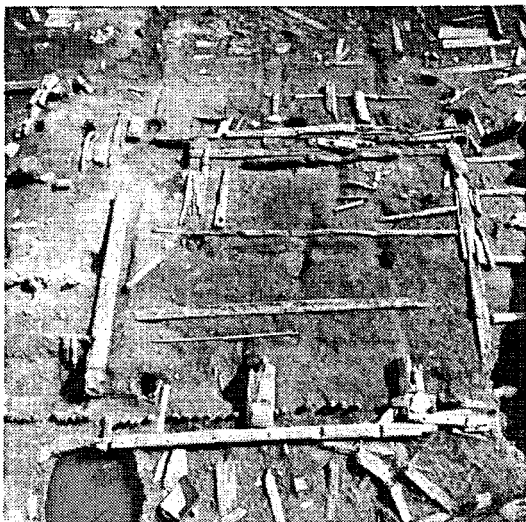

Fig. 8. Bod med delvis bevarte gulvdrer. Folkebibliotekets tomt.

Foto; Riksantikvarens utgr. kontor.

i England i slutningen av 1000-tallet.

Hittil har jeg redegjort for *noen felles trekk og egenskaper ved byoppkomsten i Norge på overgangen til historisk tid*. Den komplekse sammenhengen mellom bydannelse, framveksten av et norsk sentralkongendømme og en statsdannelsesprosess som fulgte territorielle og maktpolitiske aspirasjoner på tvers av de nordiske kongedømmene i middelalderen er fremholdt som et slikt konstituerende fellestrekk. Det er imidlertid svært viktig å understreke at bydannelsen ikke *bare* handler om utøvelse av fysisk makt og kontroll over viktige samfunnsfunksjoner og ressursrike regioner. Byene var uten tvil viktige politisk-administrative og økonomiske «hot-spots». Men gjennom deres nærvær og dominans i landskapet var byene samtidig formidlere *av nye normer og konvensjoner som korresponderte med det kristne, feudale middelalder-*

samfunnets hierarkiske oppbygging og asymmetriske maktfordeling. Erkjennelse av det urbaniserte landskapet og byrommet som en sosialt og kulturelt meningsbærende struktur åpner for fortolkningsmuligheter og ny innsikt i middelalderens urbaniseringsprosess. Jeg skal nå derfor gå over til å snakke om...

Endringer i det urbane landskapet

Interessen for middelalderbyenes topografi har i byarkeologisk forskning ofte artet seg som detaljerte beskrivelser av bygningskonstruksjoner og andre fysiske installasjoner i byrommet. Ut fra dette er det etablert mye ny kunnskap om byens fysiske kvaliteter og egenskaper. Men byrommet representerer noe *mer enn* bygninger og gater, kirker og torv, det er i videste forstand et *kulturelt rom*, skapt av menneskers virke for den daglige føden, av normer og verdier for sosial og kulturell adferd. Det urbane rommet er m.a.o. fylt med sosialt og kulturelt innhold som kan være gjenstand for fortolkning. Noen overgripende analyse av det urbane landskapet som en meningsbærende kodifisert struktur er ennå ikke gjort på norsk byarkeologisk materiale. På arkeologisk materiale fra Trondheim er det imidlertid gjort en romlig analyse av det urbane landskapets utvikling som i noen grad har søkt å utnytte den strukturerte bruken av rommet som

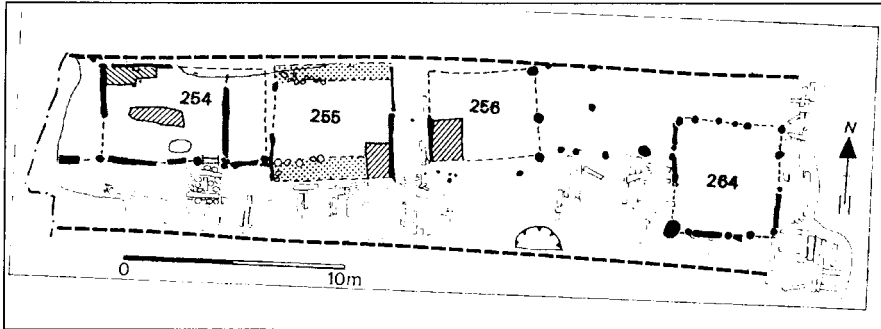

Fig. 9. Bebyggelsen på parsell 3 i fase 6 (1150-1200) viser organiseringen av gårdsbebyggelsen: ut mot gatan (til høyre i bildet) en bod, deretter stuebygninger, og lengst bak økonomibygninger.

utgangspunkt for en beskrivelse av byutviklingen i et langsiktig, overgripende perspektiv. Jeg skal her kort gjøre rede for noen hovedresultater:

Analysen, som tidligere er beskrevet og drøftet i en rekke artikler, tar for seg funksjonsfordeling og endring i arealbruken i et antall bygårder i middelalderbyens sentrum fra slutningen av 900-tallet til ca 1350. Analyseresultatet viste at den delen av eiendomsparcellene som vendte ut mot stretet, en av byens eldste og viktigste ferdselsårer, var dominert av store, 1- og 2-roms stolpebårne bygninger uten ildsted og veggfaste benker (fig 8). Disse bygningene kunne ut fra kompletterende artefaktanalyser bestemmes som magasin- og produksjonslokaler, og er tolket som identiske med de i skriftlige kilder omtalte «buthir». Dette var enkle, uoppvarmede hus oppført i to stokkverk (etasjer) som gårdeierne kunne leie ut til kjøpmenn og håndverkere på åremål. Bygningene i eiendomsparcellenes *midtzone* var dominert av mindre 2-roms bygninger med tresyll som hvilte direkte på bakken eller på sylinderstein. I det ene rommet var

alltid et hjørneildsted, tregulv og veggfaste benker. Disse bygningene er identifisert som middelalderens «*stofa*», altså det private bolighuset. Bakgårdsbebyggelsen skilte seg fra bebyggelsen i midtsonen gjennom større heterogenitet i størrelse, konstruksjon og rominndeling og få ildsted. Her lå f.eks. badstuer, eldshus, forrådsrom, latriner osv. Denne funksjonsfordelingen representerte et standardisert mønster, men var under kontinuerlig utvikling fram til midten av 1300-tallet (fig 9). Særlig interessant er det skiftende forholdet mellom frontbygningene, dvs. bodene som representerer bygårdens økonomiske aktiviteter, og det private husholdets bygninger i midt- og bakre sone: Disse bodene opptrer ikke i bybildet før i siste halvdel av 1000-tallet, men fra da av ekspanderer de jevnt, inntil de omkring midten av 1100-tallet opptar ca 30%, og ved midten av 1200-tallet nærmere 60% av det samlede bebygde arealet. Det en skal merke seg er at *bobebyggelsen ekspanderer på bekostning av all øvrig bebyggelse på parsellene langs byens hovedferdselsåre*. Hvordan skal dette forståes? En mulig tolkning er at de økonomiske aktivitet-

Fig. 10. Bryggefront fra midten av 1100-tallet, Folkebibliotekets Tomt, Trondheim. Foto; Riksantikvarens utgr. kontor.

ene som var knyttet til bygårdene ble oppfattet som stadig viktigere for gårdeierne, noe som tvang frem en prioritert bruk av parsellarealet på bekostning av det private husholdet. Hva den romlige forandringen i og omkring det private husholdet har ført til av endrede rutiner og sosiale arrangement vet vi foreløpig lite eller intet om.

Parallellt med utviklingen i kvartalsbebyggelsen skjedde det også forandringer i byrommets *makrostruktur*, nærmere bestemt i kommunikasjonsnett og havnefasiliteter: Omkring midten av 1000-tallet skiftet byens viktigste kommunikasjonsåre, i Sverres

saga kalt «Kaupmannastretet» radikalt karakter. Fra å være en smal, gruslagt sti ble den nå utvidet til et ca 3 m bredt, trebrolagt strete. Det ser ut til at man samtidig innførte en vedlikehold-splikt pålagt den enkelte parselleier (fig 9). Her står vi m.a.o. overfor en oppgradering av en offentlig hovedferselsåre ikke bare teknisk og arealmessig, men også juridisk. Bare felles strekt påtrengende interesser om å imøtekomme et stadig økende kommunikasjonsbehov kan ha fremkalt enighet omkring en slik radikal beslutning, som bl.a. innebar arealavståelse og pålegg om vedlikeholdsplikt.

Samtidig skjer det en dramatisk endring av forholdene i og omkring byens havnefasiliteter (også dette er utførlig beskrevet og drøftet annet steds hen). Den eldste havna var lokalisert til en grunn, liten vik i vestre elvebredd. Omkring midten av 1000-tallet begynte vika å slamme igjen, og havna ble flyttet ut til elveløpet, hvor den første regulære bryggefronten ble anlagt (fig. 10). I løpet av de neste hundre årene ekspanderte bryggefrontene ut i gradvis dypere vann, en prosess som i likhet med bryggefronten i Bergen har sammenheng med utviklingen innen skipsteknologi og økt tonnasje kapasitet. Utbyggingen av bryggene langs elven blir derfor indirekte et uttrykk for et økende varevolum, hvilket også må være en viktig bakgrunn for den samtidig pågående

oppgraderingen av Kaupmannastretet. Hovedpunktene i utviklingen av det det urbane rommet i Trondheim under middelalderen kan etter dette sammenfattes slik:

Den rurale fasen, frem til 1000-tallets 2. halvdel

Det bygde rommet var i denne perioden bestemt av funksjoner hovedsakelig knyttet til det private husholdet og til en befolkningsmessig liten og labil bosetning, der varebyttet og håndverksproduksjonen var basert på et enkelt varebytte av fødevarer og prestisjevarer, og en ellers høy grad av selvforsyning. Dette dannet forutsetningene for en bebyggelse karakterisert av en ekstensiv utnyttelse av det disponible tomtearealet og med bygninger som primært skulle oppfylle det private husholdets aktiviteter.

Overgangsfasen ca 1050-1150

Forutsetningene for endringene i byrommet i denne perioden kan søkes i oppkomsten av nye maktrelasjoner og sosiale grupperinger som i løpet av 1000-1100-tallet skapte nye ekspløiteringsformer og endrede produktionsforhold. Dette har gitt støtet til utviklingen av at egen urban økonomi, hvor produksjon og varebytte baserte seg dels på en ekspløitering av omlandets råstoffer og agrarprodukter, dels på import og omsetning av bruks- og fødevarer fra utlandet, en gryende pengeøkonomi og en håndverksproduksjon opprettholdt av profesjonelle, bofaste håndverker. I byrommet manifesterte dette seg i en prioritering av de elementer som direkte eller indi-

rette understøttet by-samfunnets økonomiske og produktive liv. Det er i løpet av denne perioden det har etablert seg en urban elite av handelsfolk og håndverkere, hvis økonomiske styrke og sosiale posisjon bl.a. uttrykkes ved å reise storslåtte bygårdskompleks langs byens hovedstrete.

Den urbane etableringsfasen, ca 1150-1350

I denne perioden endrer det bygde rommet karakter, dels som følge av en intensivert arealutnyttning, dels ved at selve bybebyggelsen ekspanderer på bekostning av det oppdyrkede omlandet. Også *kvalitativt* endret byrommet karakter: Det offentlige kommunikasjonsnett bygges ut, samtidig som sentrale gaterom omkranset av stadig flere og større «bodbygninger». Det utvikles en tett kvar-talsstruktur, som ble brutt opp av imponante kirkebygg i stein, hvis monumentalitet ble forsterket ved at de ble omgitt av åpne kirkegårdsarealer, der lys og luft slapp inn i byrommet. Gjennom det sakrale landskapets fremhevning av monumentalitet, åpne rom og det arkitektoniske formspråkets bruk av kristne metaforer formidlet disse bygningene menneskets avhengighet av kirkens makt og myndighet som forvalter av liv og død, frelse og oppstandelse. Tilstedeværelsen av offentlige bygninger, som f.eks. råd-stue og lagtingslokale, eksponerte og underbygde klarere enn før bysamfunnets egen styringsvilje og kontroll over indre anliggende. Byrommet preges nå også flere steder av store, åpne

torgallmenninger, som uttrykte og understøttet øvrighetens overvåkning og kontroll av den produktive og kommersielle aktiviteten, samtidig som de eksponerte høymiddelalderbyens fundamentale avhengighet av handel og vareutveksling.

Urban identitet?

Rommet er ingen passiv konstruksjon som menneskene omgir seg med i det daglige livet, men en aktiv referanseramme for det liv og virke som utfolder seg innenfor, og i samspill med de fysiske omgivelsene. Rommet fremstår som en «produsert og relasjonell kategori» (Orderud 1995:93) som vi former og omformer, men der vi også selv underkastes påvirkning. Relasjonene rom- individ antar derfor dialogens form og innhold og kan brukes som utgangspunkt for ny fortolkning av byenes topografiske utvikling.

Et grunnleggende utviklingstrekk som kan gjelde for alle de større middelalderske bysentraene i Norge, er at det urbane rommet, slik vi har gitt et konkret eksempel på ovenfor, beveget seg fra en differensiert, åpen regulert bebyggelse mot en tett kvartalsbebyggelse som gav byrommet et trangt, innesluttet, mørkt og kaotisk preg. På hvilken måte kan denne utviklingen ha påvirket det sosiale livet og de daglige rutinene for de som levde og virket innenfor dette rommet? Vi vet lite om hvorledes forholdet var mellom den urbane materiellkulturen

og de sosiale og kulturrelle normer som byboerne identifiserte seg med, og gjennom. Ikke desto mindre er det viktig å søke innsikt i dette for å kunne belyse kompleksiteten og mangfoldet i urbanisering-forløpet. Her kan jeg ikke annet enn vise noen enkle eksempler på hvordan byutviklingen i middelalderen er karakterisert av perioder hvor spesifikke edringer i materiellkulturen signaliserer tilstedeværelsen av nye normer og forestillinger som strukturerte og styrte den sosiale aktiviteten i byene: I en undersøkelse av spill og fritidsaktiviteter i Trondheim i middelalderen konkluderer arkeologen Chris McLees med at «...the 12th century, and particularly its second half, may be seen, in the sphere of the towns recreational activities...as a period of transition, wherein the old native traditions are, quite rapidly, supplemented with, and ultimately completely replaced by, new imported fashions» (McLees 1989:183). Det å spille, og særlig de nye kontinentale strategispillene som sjakk og ulike former for tavlespill, kan i løpet av 1100-tallets 2. halvdel se ut til å ha fått en ny sosial signifikans for de som bodde i byen. Bybefolkningens preferanser for kontinentale strategispill er givetvis et resultatet av økt kontakt med Kontinentet (fig 11). Men det å ta disse spillene inn i det hjemlige spillreportoaret er uttrykk for noe annet, nemlig den lokale elitens forsøk på å identifisere seg med, og markere tilhørighet til et mer avansert urbant levesett.

Det andre eksemplet er hentet fra

moteverdenen: Fra 2. halvdel av 1100-tallet er en i Trondheim, liksom i flere av de andre norske middelalderbyene, vitne til en påfallende økning i antall skotyper og variasjonsmønstre. Tidligere var det tilstrekkelig med et par skotyper, men utover på 1100-tallet vokste det fram et tiltagende behov for ikke bare flere typer sko, men også for et betydelig antall varianter (fig 12). Bakgrunn for dette kan være at byene på 1100-tallet var i ferd med å etablere et mer differensiert sosialt miljø, og at bybefolkningen responderte med individuell markering av sosial tilhørighet og rang. Er individualisme en egenskap som spesifikt forsterkes som sosial strategi i 1100-tallets bysentra?

Et tredje eksempel er hentet fra livet omkring matbordet: Fra slutningen av 1000-tallet er det en

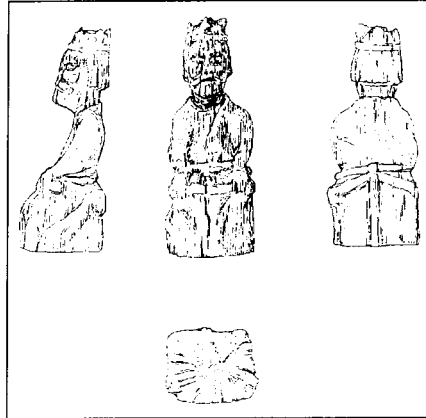

Fig. 11. Sjakkbrikke fra parsell 9. Folkebibliotekets tomt, Trondheim. Brikken er funnet i lag datert til midten av 1200-tallet. Tegning: Runi Langum.

tendens i Trondheim til at småfekjøtt i høyere grad en tidligere blir valgt fremfor kjøtt fra storfe, samtidig som den andel av fugl minsket, og fisk bare økte svakt (fig 13). Fra midten av 1100-tallet kom dessuten et nytt og eksotisk innslag på menyen, nemlig valnøtter,

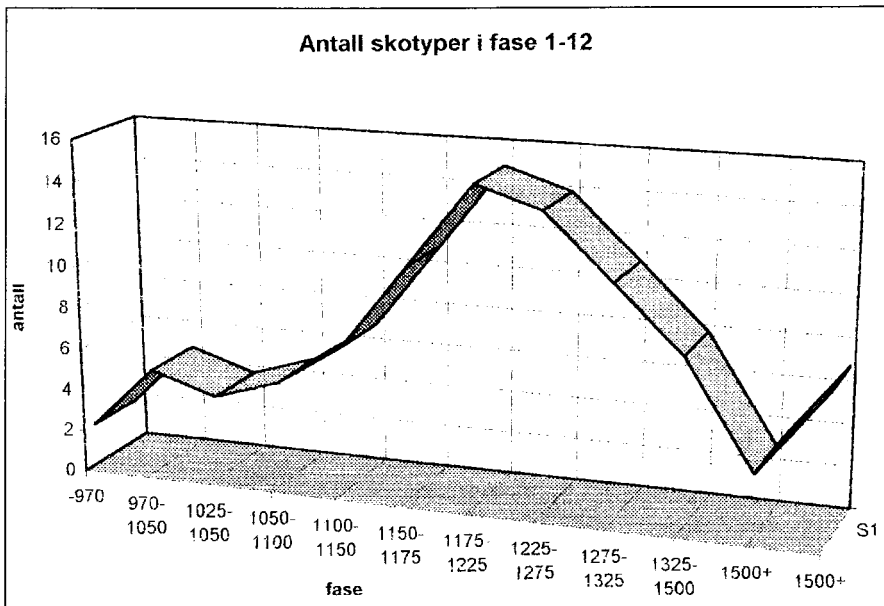

Fig. 12. Fordelingen av skotyper i fase 1-12, Folkebibliotekets tomt, Trondheim.

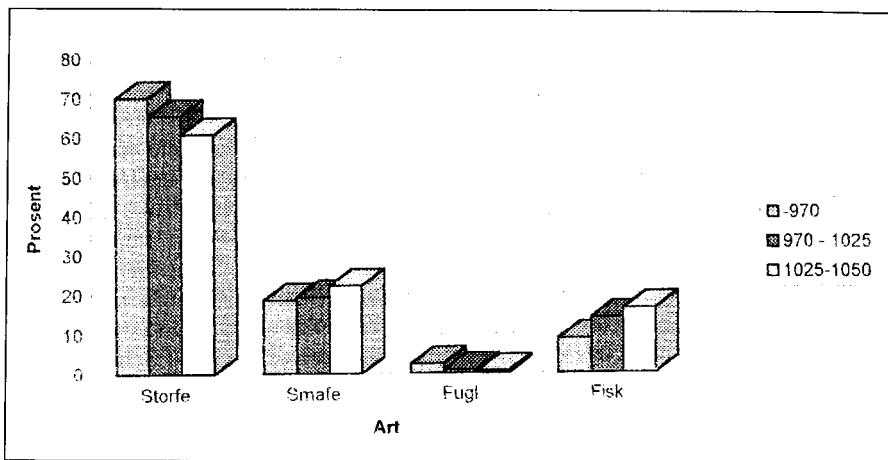

Fig. 13. Endringer i kjøttkonsumsjon i fase 1-3. Folkebibliotekets tomt, Trondheim.

formodentlig importert fra Nord-Frankrike eller England, og fra Oslo og Bergen kjenner en til bruk av druer på 1200-tallet (fig 14). Fra midten av 1100-tallet øker importen av finere kokekar og mugger av Paffrath, Andenne og Pingsdorf-type til Trondheim dramatisk, noe som vitner om at vin var ved å bli en del av bordets gleder (fig 15). Tiltagende eksklusivitet og eksotiske innslag i måltidet, finere bordkar og mugger som erstattet de

grovere kokekarene av kleberstein peker mot en større grad av internasjonalisering og sofistikering av spisevaner enn tidligere. Måltidet ser nå ut til å spille en tiltagende rolle som medium for sosial og kulturell eksponering. Gjennom endrede spisevaner og ritualer knyttet til måltidet, ble det dessuten lagt distanse til det rurale livet som både byens fortid og samtidens omland var innesluttet i og omgitt av.

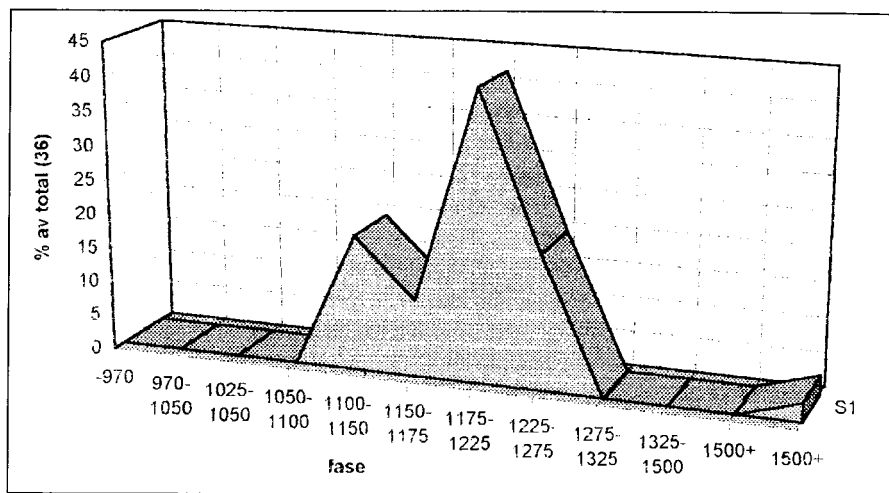

Fig. 14. Innslag av valnøtter i kulturlagene på Folkebibliotekets tomt, Trondheim i fase 1- 12.

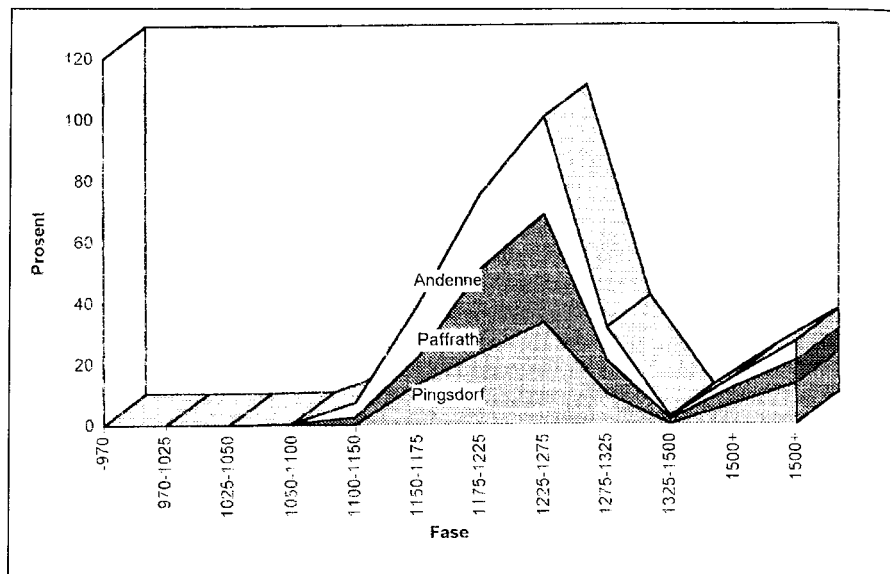

Fig. 15. Fordelingen av importert keramik (Andenne, Paffrath og Pingsdorf) i fase I- 12 (basert på Reed 1990).

Konklusjon

Så hva handler diskusjonen om middelalderens urbaniseringsprosess om? De siste 25-30 års byarkeologisk forskning har frembrakt nye og viktigereferanserammer som gjør det mulig å beskrive grunnleggende trekk ved byens funksjonelle og topografiske utvikling. I lang tid har vi på denne måten beskjeftiget oss med å bygge opp og reparere på den urbane scenen, og vi har befolket denne scene med konger og prelater, kremmere og geseller. Men har vi alvorlig forsøkt å finne ut av hva som *egentlig* foregikk mellom de individer vi har befolket den urbane scenen med? Å stille spørsmålet slik er ikke det samme som å etterlyse anayser av *hvordan* de levde, men *hvorfor de levde som de gjorde*. Et godt stykke inn på 1100-tallet kan

bysamfunnet beskrives som et modifisert agrarsamfunn. Men gjennom en gradvis omforming av normer, forstillinger og verdier nedarvet fra det rurale livet, vokste det i løpet av høy- og seinmiddelalderen fram en anderledes, og for byene partikulær sosial, materiell og kosmologisk orden - kimen til en begynnende urban identitet. Å søke mening og innsikt i denne prosessen og hvorledes den påvirket den urbane materielle kulturen, skal være *mitt* byarkeologiske prosjekt ved inngangen til neste årtusen.

Axel Christophersen är seniorforsker vid NIKU's regionkontor i Trondheim och professor II vid Senter for Middelalderstudier, Universitetet i Trondheim.

Litteratur

- Blom, G.A. 1997: Trondheims historie 997-1997. Hellig Olavs by. Middelalder til 1537. Trondheim.
- Brendalsmo, A.J. 1994: Tønsberg før år 1000. Fra gård til by. *Varia* 28. Oslo.
- Christophersen, A. 1992. Olavskirke, Olavskult og Trondheims tidlige kirketopografi- problem og perspektiv. *S.Suppellen (red.): Kongsmenn og krossmenn*. Festskrift til Grethe Authén Blom. Det kongelige Norske Videnskabers Selskab. *Skrifter 1*. 1992. Trondheim.
- Christophersen, A. og Nordeide, S.W. 1994. Kaupangen ved Nidelva. *Riksantikvarens Skrifter Nr. 7*. Trondheim.
- Christophersen, A. 1997. «...Og han sat der lenge og vakta landet...» Momenter til en diskusjon om Konghelle i middelalderen. *META Nr. 2 1997*. Lund.
- Christophersen, A. (in print). I brygge, bod og strete. Havn og handel i Trondheim i tidlig middelalder.
- Griffin, K. Og Sandvik, P.U. 1989. Fruktar, frø og andre makrofossiler. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser nr. 19*. Trondheim.
- Hansen, G. 1994. Den overordnede bebyggelsestografi omkring 1190 i Bergen. *Speciale i middelalderarkæologi. Utgivet av Riksantikvarens Utgravningskontor for Bergen*. Bergen.
- Helle, K. og Nedkvitne, A. 1977. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. *Urbaniseringsprosessen i Norden, Del 1: Middelaldersteder*. Trondheim.
- Marstein, O. 1989. Sko og andre gjenstander i lær. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser nr. 23*. Trondheim.
- McLees, C. 1990. Games people played. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser nr. 24*. Trondheim.
- Myrvoll, S. 1992. Handelstorget i Skien- a study of activity on an early medieval site. *N.U.B. Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen*. Bergen.
- Orderud, G.I. 1995. Tid og rom i vitenskapen. *NIBR Rapport 1995:6*. Oslo.
- Reed, I. 1990. 1000 years of pottery. *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelelser nr. 25*. Trondheim.
- Schia, E. 1991. Oslo innerst i Viken. Oslo.
- Schia, E. 1992: Den første urbaniseringen i Oslofjordregionen. *Våre første byer. Onsdagskvelder i Bryggens Museum VII*. Bergen.

Aktivitet i erkebispens anlegg i Norge, belyst ved gjenstandsmateriale

Sæbjørg W. Nordeide

Abstract

Activities in the Archbishop's Residences in Norway, illustrated by archaeological excavations

Monumental buildings are mostly studied on the basis of their architectural features, and under themes like fortification. Themes relating to the study of daily life through the analysis of objects are seldom pursued in this context. This paper presents perspectives relating to such studies undertaken in the archbishop's residences in Norway. The finds from old excavations in the Archbishop's Palace in Trondheim and the residence in Bergen are hardly of any use due to poor excavation methods. The finds from the castle at Steinvikholmen are more useful, but have obvious limitations due to the same reasons. However, finds from the excavations in the Archbishop's Palace conducted between 1991 and 1995 have provided important information about functional aspects of the palace which the stone walls or documentary sources could not provide. This points to the importance of stratigraphic excavation methods and excavations which are of a larger scale than narrow sections out towards the walls.

Erkebispeanleggene i Norge

Erkebispesetet i Norge ble anlagt i 1152/53, og erkesetet fikk underlagt bispeseter ved Atlanteren: Isle of Man med Hebridene, Grønland, Island, Orknøyene med Færøyene, i tillegg til Bergen, Stavanger, Hamar og Oslo (Bagge 1973) (fig 1)¹. I Norge kjenner vi kun til tre borger eller gårdsanlegg som er bygget for erkebiskopen: Hovedresidensen lå i Trondheim, som var erkesetet. Store deler av den middelalderske Erkebispegården er

bevart sammen med Domkirken. Senere bygde han et anlegg i Bergen, hvorav det finnes ruiner under Nykirken på sørsiden av Vågen (havnen i Bergen), vis-à-vis kongens anlegg som lå på nordsiden. Endelig ble det i årene like før reformasjonen bygd et slott på Steinvikholmen i Trondheimsfjorden. Dette anlegget er delvis restaurert, og står i 1-2 etasjers høyde².

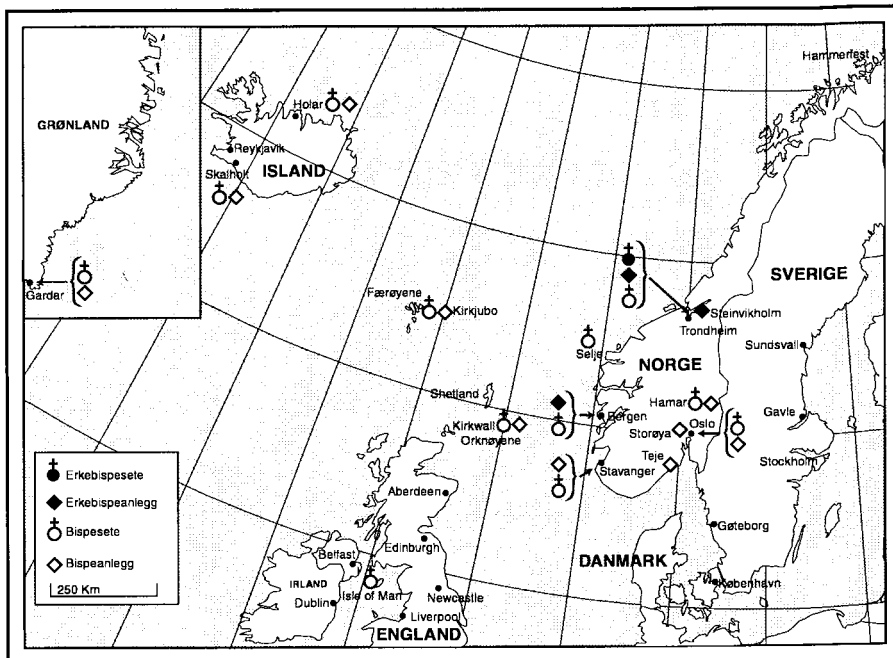

Fig. 1. Oversikt over erkebispedseter og - anlegg samt underliggende bispedseter og anlegg i Norge. Tegning: Nordeide/Brandslett, NINA -NIKU.

Erkebispegården i Bergen

Erkebispegården i Bergen ble utgravd i 1944-45, 1953 og 1957 (fig 2). Den er utfra studier av murverk og skriftlige kilder datert til siste halvdel eller slutten av 1200-tallet (Kristoffersen 1988). Det er antatt at gården ble bygget av erkebiskopen bl.a. for spesielt å ivareta erkesetets handelsinteresser, i en tid da Bergen som Hansaby var den viktigste handelsmetropolen i Norge. I 1560 og -70 årene fungerte deler av gården som rådhus, og etter flere ombygninger og funksjonsendringer, brant anlegget i 1756 (Kristoffersen 1984).

Fra undersøkelsene i 1944-45 finnes det ingen gjenstandsfunn, men

det finnes noe bemerket i dagboken. Fra utgravningene 1953 finnes det ca 1400 funn-nummer, men funnene gir få opplysninger. Fra 1957-gravningene finnes det 15 funn-nummer. Alt i alt er dette gjenstandsmaterialet lite egnet til å belyse denne gårdens historie (Kristoffersen 1984). Det mangelfulle gjenstandsmaterialet beror trolig i høy grad på gravningsmetodikken, som i hovedsak konsentrerte seg om murene, og hvor stratigrafiske opplysninger er sjeldne og svært mangelfulle (ibid s 18 ff).

Steinvikholmen Slott

Slottet på Steinvikholmen ble undersøkt ved mindre undersøkelser i

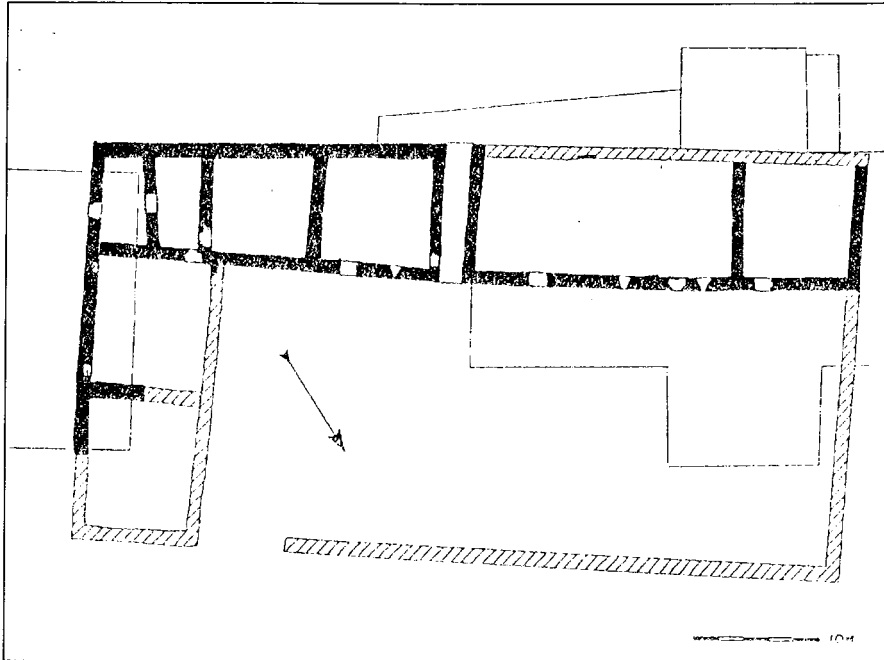

Fig. 2. Erkebispegården i Bergen. Grunnplan ca 1300 (Kristoffersen 1988).

årene 1869, 1875 og 1886, men de største undersøkelsene ble foretatt i årene 1893-1900 (Wallem 1917) (fig 3). Steinvikholmen Slott ble bygd av erkebiskop Olav Engelbrektsson i tiden 1525-1530, og det ser ut til at planleggingen av byggverket må ha startet umiddelbart etter at han tiltrådte embetet i 1524. Da erkebiskopen flyktet fra landet i 1537, gikk eiendommen over til kongen, og den ble bolig for lensherrene. Slottet ble forlatt og revet i 1575 (Wallem 1917).

I løpet av årene etter at slottet ble forlatt ble det dels brukt som steinbrudd, dels falt murene sammen, og ruinen fyltes med rivningsmasser av grus og stein. Utgravningene hadde som mål å tømme borgen for grus, og delvis restaurere den.

Til tross for at borgen er utgravd for over 100 år siden, og 50 år tidligere enn undersøkelsene i Bergen, var de mer bevisste på å ta vare på gjenstander her enn i Bergen. Ved en gjennomgang av dagbøker fra årene 1893-1900, er det tydelig at de har omsorgsfullt prøvd å ta vare på de gjenstander de har funnet i løsmassene, også slike ting som glasskår og slagg, og de har notert hvilke deler av anlegget funnene kom fra. Funnene er fordelt på drøyt 500 poster. En del av disse postene kan ikke beregnes i antall fordi de er angitt i "mengder av" eller "flere poser". I oversikten i fig.5 burde særlig bygningsmaterialet vært kraftig utøket, fordi det særlig gjelder dette materialet og slagg som er mengdeberegnet på denne måten. Det er også gjort en del stratigrafiske bemerkninger, litt av-

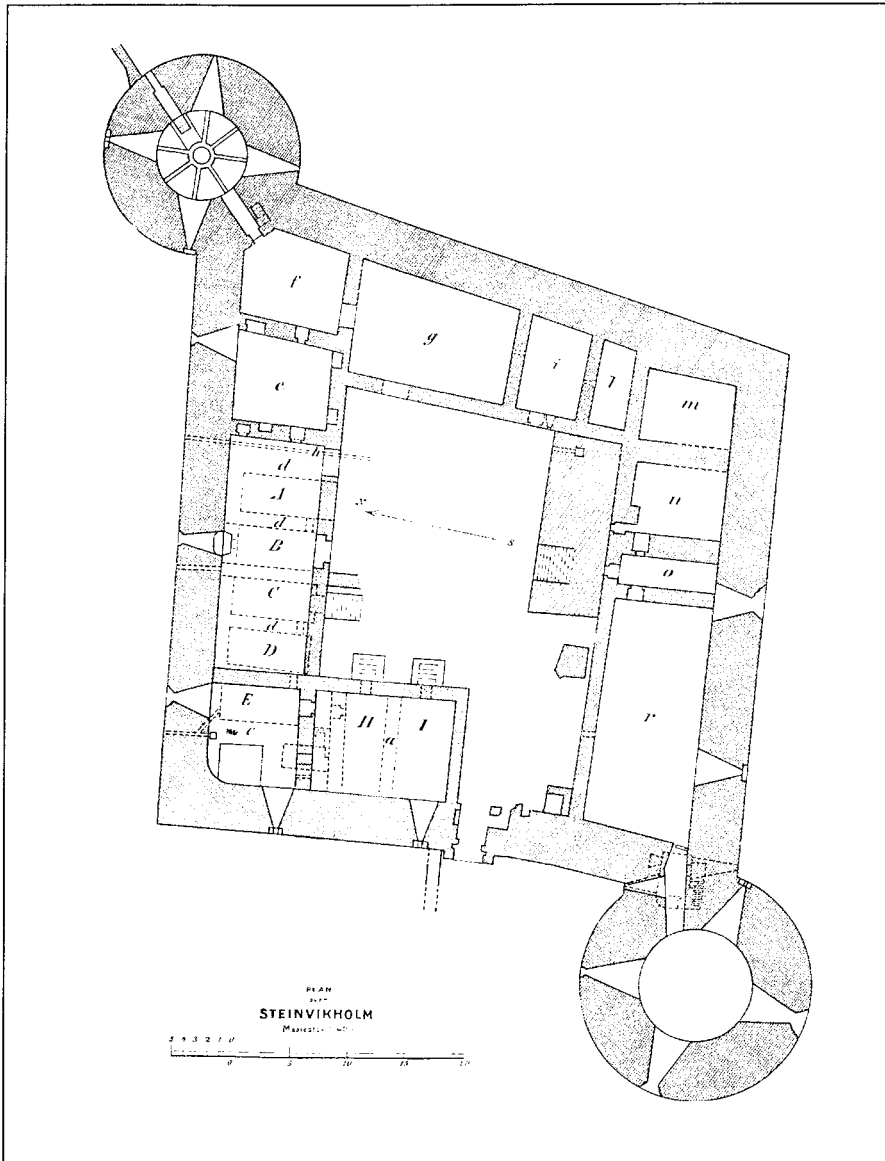

Fig 3. Steinvikholmen Slott. Grunnplan (Wallem 1917).

hengig av hvem som ledet arbeidet. Imidlertid ser det ikke ut til at de har gravet så mye ned i kulturlagene, så gjenstandene kan ikke sjiktes i flere faser, men må betraktes som å komme fra fyllmassene. P g a den korte bruks-tiden (ca 45 år), er funnene likevel

informative.

Størsteparten av materialet består av konstruksjonselementer, såsom vindusglass, tegl, byggverktøy osv, og dette sier oss ikke noe om aktiviteten i slottet (fig 4). Husholdningsutstyr,

såsom kokekar, lysestaker, nøkler m m forteller kun at de levde i borgen, noe vi visste fra før. Men at det er nesten like mange våpenfunn som husholdningsfunn, peker mot den særlige militære rolle slottet hadde. Våpen-funnene er fullstendig dominert av kruttvåpen, og inkluderer kanoner, rifler og kuler. Det er relativt mange mynter, men 10 av dem er blanketter (Nordeide 1996) ³. Det finnes kun ett usikkert funn som tyder på fiske (lyster), mens redskaper og håndverksfunn består av både saks, fingerbøl, syl, slagg, bryner m m, noe som peker mot et allsidig håndverks- og reparasjonsarbeid i slottet.

Kontrastert mot mer ordinære byfunn i Norge skiller materialet seg helt ut: byggematerialer i tegl, stein og glass; dominans av våpen, sjeldne

husholdsfunn (lysekroner etc), spesielle funn som relikvieregjemme og skrivetavle skiller disse funnene klart fra funn fra en vanlig bygård med trehus og dagligdagse gjenstander, både i sammensetning, materialbruk, form og funksjon.

Erkebispegården i Trondheim

Byggearbeidene på Erkebispegården i Trondheim startet like etter erkebispesetetets etablering (fig 5). Gården har i årenes løp forandret funksjon flere ganger: fra å være erkebispe-residens, gikk den etter reformasjonen over til å bli kongsgård og residens for lensherrene. Fra slutten av 1600-tallet gikk den mer og mer over til å bli magasin for militære myndigheter, med en egen gård for proviantfor-

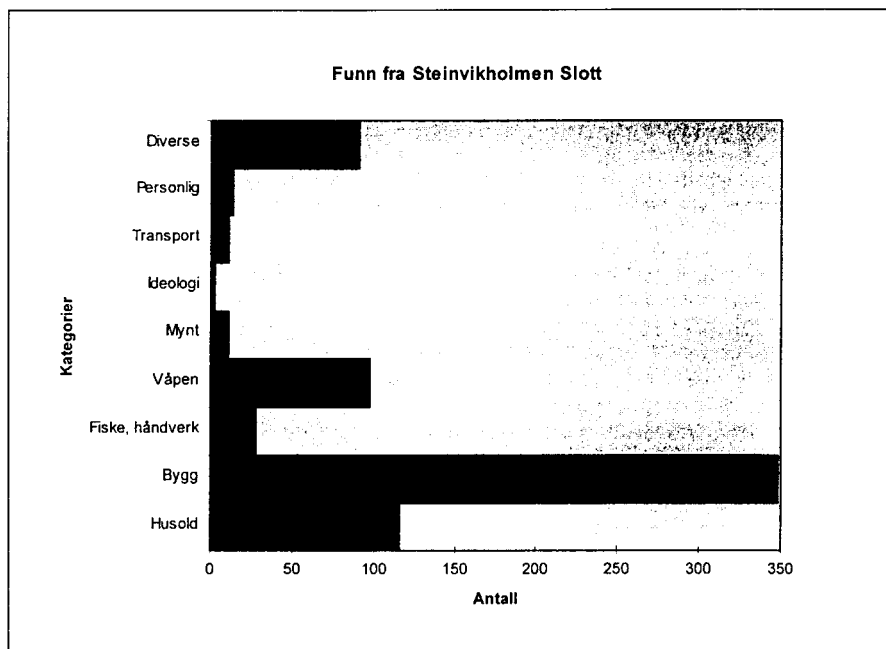

Fig. 4. Funn fra Steinvikholmen, fordelt i funksjonskategorier.

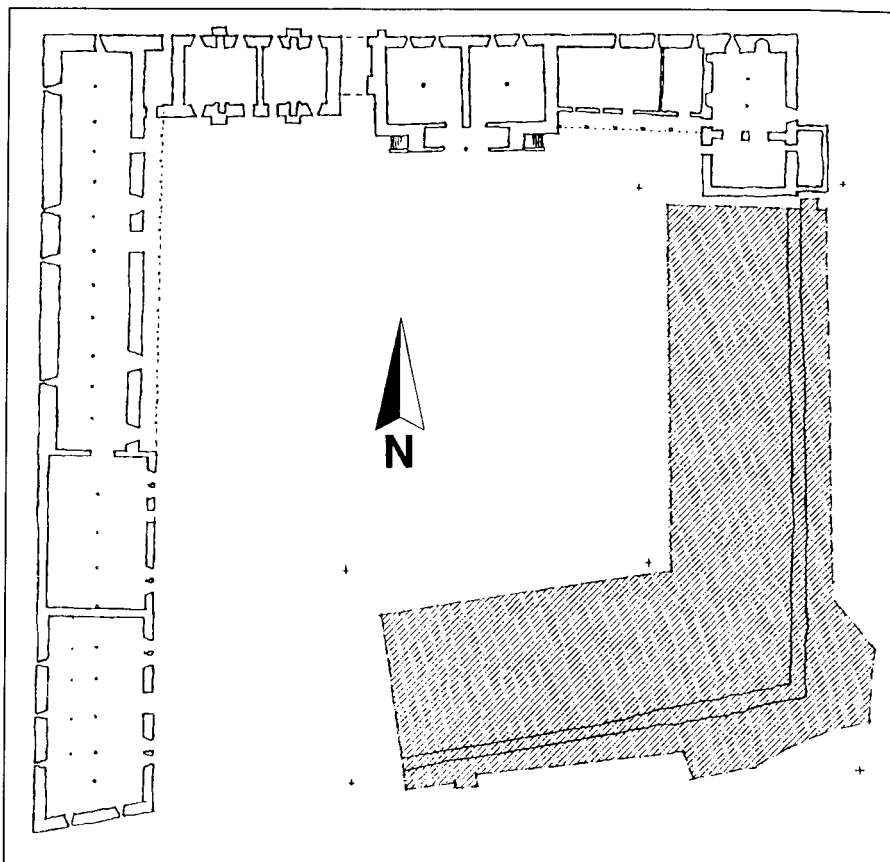

Fig. 5. Erkebispegården i Trondheim, grunnplan. Gravefeltet i 1991- 1995 er skravert. Undersøkelsene i 1952- 1972 var konsentrert til nord- og vest- fløyen. Tegning: Nordeide/Brandslett, NINA- NIKU.

valteren inne på borggården.

Erkebispegården gikk under navnet "Kongsgården" fra 1600-tallet og helt fram til 20 århundre, og det var først på midten av 1800-tallet en innså at den faktisk var identisk med Erkebispegården. Det reistes gradvis en bevegelse for å få restaurert gården. Det ble foretatt store, arkeologiske utgravninger og bygningsarkeologiske undersøkelser i nord-og vestfløyen i årene 1952-72. Som en følge av at øst- og sørfløyen brant ned i 1983, ble det foretatt utgravninger på branntomten

i årene 1991-95. Det foregår nå nye, bygnings-arkeologiske undersøkelser i nord-og vestfløyen som avsluttes i 1998. I juni i år ble nye bygninger og utstillinger åpnet over branntomten.

Fra gravningene i 1952-72 foreligger det 109 funnposter, som utgjør ca 2700 funn (fig 6)⁴. Det var samme gravningsledelse her som i Erkebispegården i Bergen; nemlig Gerhard Fischer, nå i nært samarbeid med konen, Dorothea (Fischer 1975). Også ved disse undersøkelsene var det murene som ble prioriterte, og gjenstander ble

bare samlet sporadisk.

Det er et gjennomgående trekk ved utgravningene at det er få gjenstander fra middelalder, og det er få opplysninger om forbindelsen mellom gjenstander og murer. Ovenstående diagram viser hvordan funnene fordeles seg hvis de kategoriseres som materialet fra Steinvikholmen. Kritt-piper er holdt utenfor. De mest tallrike og svært dominerende funngruppene blant bygningsmaterialet er vindusglass. Kategorien "Hushold" består nesten utelukkende av keramikk, glass og noen østers.

Dette materialet kan ikke direkte sammenlignes med materialet fra Steinvikholmen, fordi det stammer fra et langt bredere tidsrom. Men når vi sammenligner med gravningen på Steinvikholmen og den senere gravningen i Erkebispegården, er det likvel tydelig at de har drevet en uhyre selek-

tiv gjenstandsinnsamling i 1952-72. Når det i tillegg nesten totalt mangler opplysninger om kontekst, kan disse funnene nesten ikke brukes til noe som helst.

Gravningene i 1991-95 ble drevet etter dagens vanlige standard ved bygravninger i Norge: stratigrafisk, med vekt på å kunne se sammenhengen mellom gjenstander og konstruksjoner, samt med systematiske analyser av naturvitenskapelig materiale (makrofosser, dyrebein, parasitter, dendro). Bebyggelsesfasene er datert ved hjelp av a) stratigrafi som relativ kronologi og b) absolutte dateringer ved hjelp av absolutte dateringsmetoder: dendrokronologi, mynt, ^{14}C , skriftlige kilder m.m. Bare i unntakstilfeller og i mangel på annet materiale, har andre dateringsmateriale blitt trukket inn. Dette gjelder særlig de eldste periodene hvor det var lite organisk materiale bevart (Nordeide in print)⁵.

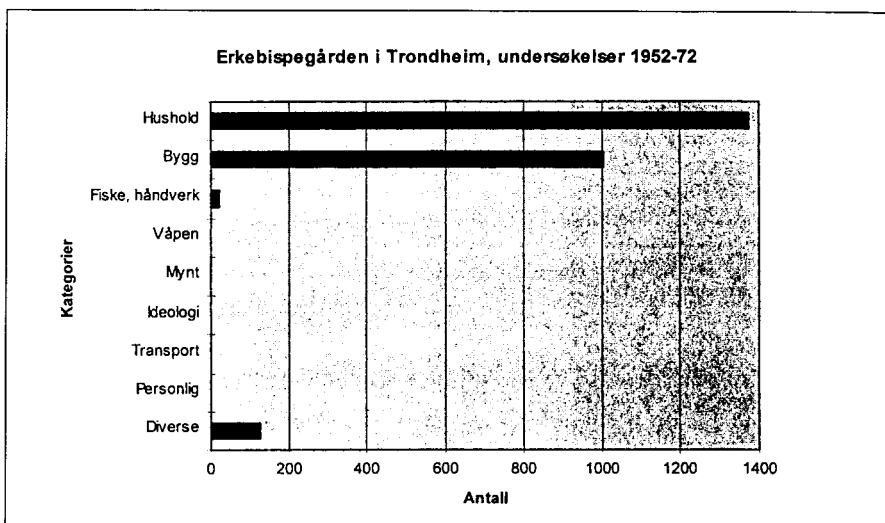

Fig. 6. Funn fra undersøkelsene i Erkebispegården 1952- 72, fordelt på funksjonskategorier.

Det ble registrert 57.057 poster med gjenstander, noe som tilsvarer ca.160.000 funn. Det høye antallet gjenstander fra denne gravningen i forhold til de tidligere undersøkelsene beror fremfor alt på andre grave-metoder.

Gjenstandsmaterialet har enda ikke vært gjenstand for mange dypt-pløyende analyser. Funnregistreringen ble dessverre ikke basert på funksjonskategorier, men på materialkategorier. Til tross for at gjenstandene er registrert på EDB, er det derfor ikke mulig på nåværende tidspunkt å lage oversikt over funnene m h t aktivitetsmønstre p g a de store funnmengdene. Følgende oversikt er likevel like pålitelig som den er overflatisk. Det er et vidt spekter av funnkategorier representert. Gjenstandene fordeler seg liksom bebyggelsen og kulturlagene i noen klare, ulike perioder:

- 1) Tiden før 1500
- 2) 1500-1532 (37)
- 3) ca 1550-ca 1680
- 4) ca 1680-ca 1780
- 5) ca 1780-1983

Hvis vi igjen skal kontrastere materialet fra denne utgravningen generelt mot en ordinær bygravning, er det nesten ikke noe som ligner. Hovedtyngden av materiale er fra tiden 1500-1700, mot ordinært i Trondheim fra tiden 1000-1350. Det som vanligvis finnes i mengder i byene i Norge, som baksteheller, klebergryter, pøsepinner, runepinner, sko og kammer fantes nesten overhode ikke her (med unntak av sko fra skomakerverkstedet).

Det som fantes i mengder, er nesten aldri funnet før i Trondheim: bein- askekupeller, blanketter, vareplomber, armbrøstdeler, våpendeler, lysestaker i messing, bokbeslag, bokbind, og sågar bakparten av en karuss funnet i en fiskedam, sammen med sjeldne konstruksjoner med mange ulike former for ildsteder. Dette har stilt oss overfor store tolknings-problemer. Likevel har det vist oss verdien av en stratigrafisk gravning, med vekt på å forstå konstruksjoner, funnsammensetninger og kulturlag allerede i felt. Dette har gjort at vi har kunnet forstå og derved dokumentere situasjonene bedre i felt.

I den eldste tiden, tiden før 1500, er det svært få funn, fattige og intetsigende kulturlag. Bebyggelsen er spredt. Både gjenstander, konstruksjoner og kulturlag er lite informative. Har de kun administrert og sovet her?

Ved år 1500 ble gården omstrukturert: Ny, sterkere ringmur, gården ble mindre og mer kompakt, med mange mindre trehus liggende på rad og rekke innenfor ringmuren. Alle bygningene har hatt en produktiv funksjon: mynt- og våpenproduksjon, skomakeri, metallbearbeiding, og etterhvert trolig også kjøkken i dette området. Gjenstandene er mange og varierte, men likvel spredt slik at spesielle funnkompleks kan knyttes til de fleste bygningene. Konstruksjoner, kulturlag og gjenstander støtter godt opp om hverandre, selv om slett ikke alle konstruksjonene er sikkert funksjonsbestemt.

Etter reformasjonen endret gården fullstendig karakter igjen: Erkebisppegården ble til Kongsgården, og bolig for lensherrene. Arealet i utgravningsområdet ble brukt til fjøs, låve, innlosjering, skatteinnkreving, skolestue etc, og dette reflekteres både i kulturlag, bygninger og gjenstander: kubånd, mynt, passglass, kritt Piper etc. dominerer materialet. Avtrykk av kyrnes klauver regnes vel ikke som funn, men fantes i mengder, og må nevnes som en kuriositet.

Fra slutten av 1600-tallet ble Erkebisppegården mer og mer brukt til militære magasiner, og en proviantforvalter fikk sin egen gård i gården. Ved utgravningene 1991-95 er to av proviantforvalterens anlegg fra 16-1700-tallet omtrent totalgravd. Funnene og bygningene har igjen skiftet karakter: nå er det få håndverksfunn, men funn som vifter, korsett og diverse keramikk og glass forteller sitt tydelige språk om en borgerfamilie med rimelige kår i 1700-tallets Trondheim (Birkals upubl).

Denne klare utviklingene i gårdens seneste funksjonsutvikling kunne vi for såvidt kjenne utfra skriftlige kilder for tiden etter reformasjonen. 16- og 1700-tallet på landsbygden og i byen for øvrig er imidlertid fortsatt dårlig dekket av skriftlige kilder på denne tiden. Hvis vi vil komme lengre i vår kunnskap om dette, må vi altså ha et sammenligningsmateriale basert på materiell kultur.

For tiden før reformasjonen er bildet helt nytt og for såvidt uventet. Vi

hade tidligere bare svært vage fornemmelser om hvilket samfunn som har levd i Erkebisppegården, både med hensyn til demografi og aktiviteter. Forsåvidt har vi fortsatt det for størstedelen av middelalderen, for som nevnt gir materialet kun sparsomme opplysninger om den eldste tiden. Den kraftige endring i gårdens struktur og aktivitetsmønster som finner sted rundt 1500. kan vi imidlertid sette i sammenheng med strukturelle forandringer i erkebiskopens rolle og Norges status. Erkebiskopen var først og fremst en kirkefyrste, og leder av det religiøse liv i Norge. For å utrette denne jobben, var han avhengig av en omfattende økonomisk aktivitet. Skatter kom inn i naturalia, som han konverterte til andre typer av naturalia som Kirken hadde behov for.

Fra 1397 ble Norge del av Kalmarunionen, og mistet sin selvstendige stilling helt fram til vårt århundrede. Fra mitten, og særlig fra slutten av 1400-tallet ble erkebiskopen også verdslig leder av det kongelige lenet nord for Dovre, i tillegg til at han ble leder for Norges Riksråd. Han sto altså også som øverste leder for statsmakten i Norge innenfor riksgrensen. Det er helt tydelige at dette har gitt ham både nye behov og muligheter til å spille flere funksjoner. Produksjonen av mynt og den opprustning i våpen og borgbygging som kan registreres både i Trondheim og på Steinvikholmen, må klart sees i denne forbindelse.

Erkebiskop Olav Engelbrektsson tøyde rollen sin for langt: Han startet langt på vei en egne statsdannelse i de nordlige områdene av Norge med

flåteoppbygging m m, og han prøvde å utføre et statskupp i 1532. Kongen straffet ham med å sende sin lensherre på tokt til Trondheim hvor han bl a satte fyr på Erkebispegården, og brannens spor var tydelig i materialet. Vi har ikke visst hvor sårbar denne brannen har vært for erkebisen før nå. Utgravningene har vist at det har vært et pulserende liv, med kjøkken og myntproduksjon, sammen med andre håndverksaktiviteter. Strategisk viktig aktivitet ble rammet. Erkebiskopen klarte aldri å få satt Erkebispegården i stand igjen før han måtte flykte i 1537. Et rom i myntverkstedet er det eneste som er påvist gjenreist umiddelbart etter brannen og før reformasjonen, noe som forteller sitt tydelige språk om myntproduksjonens strategiske betydning. Det utviklingsmønster vi finner i utgravningsmaterialet som helhet, gjenspeiler altså klart sentrale, historiske begivenheter i erkebispesetet og Norges historie, men tilføyer også nye, viktige momenter.

Metoder

I anlegg av denne karakter finnes det ofte en del skriftlige kilder. Ved Utgravningene i Erkebispegården 1991-95 har vi brukt disse aktivt fra starten (Nordeide 1997b). Det er imidlertid forbausende hvor få og lite utfyllende slike kilder er for middelalderen, selv for et av Norges mest sentrale kulturminnesmerker, som i store deler av middelalderen var sentrum for norsk skriftkultur. Vi vil ikke kunne finne fram til utfyllende teorier om gårdens rolle og utvikling i

middelalderen med basis i kun skriftlige kilder, og derfor har de skriftlige kildene også spilt en underordnet rolle i tolkningen av hendelsesforløp i denne tiden i Erkebispegården.

Når dette dessverre kun har blitt et summarisk bilde av funksjoner i Norges erkebispegårder utfra gjenstandsmateriale, er det mest fordi de kun er utgravningene i 1991-95 som har "produsert" et brukbart artefakt- og økofaktmateriale. Dette materialet har vist at samfunnet i Erkebispegården ytrer seg svært forskjellig fra andre samfunn i byen som vi har undersøkt restene etter. Dessuten viser det at det finnes et stort potensiale i slike anlegg forutsatt at det undersøkes med dertil egnede metoder.

Utgravningen i 1991-95 har også vist at det er nødvendig med større undersøkelser for å kunne gi et pålitelig bilde av utviklingen. Små sjakter inn mot murene er alltid vanskelig å tyde. For eksempel lyktes det ved en forundersøkelsen i 1985 basert på sjaktning, å grave tvers igjennom restene av søndre ringmur uten å forstå at det dreide seg om rester av ringmuren. Med tanke på at tolkning av lag og funn-konstellasjoner oftest er enda vanskeligere å forstå enn murverk i slike sjakter, ville andre, mindre klare strukturer helt klart gå tapt. For eksempel ved undersøkelsene 1991-95 ble det undersøkt og fjernet to myntverksteder (full grunnplan) før det endelig lyktes å slå fast tolkningen ved funn av det tredje myntverkstedet, etter da å ha jobbet med tolkningene

i lengre tid (Nordeide 1997a). Ved funn av noen blanketter og beinaskupeller i en sjakt ville vi definitivt ikke ha kunnet komme fram til en slik tolkning.

Konklusjon

Liksom det har vært et nært forhold mellom erkebiskopens rolle og den rolle gården har spilt, vil det tilsvarende være forbindelse mellom andre anlegg og deres byggherrer. Et anlegg bygges ut fra spesielle hensikter og muligheter i den økonomi, teknologi og ressurstilgang som en råder over. Det må derfor skilles mellom ulike typer anlegg. I studier av monumentale anlegg er det nødvendig at det fokuseres mere på gjenstander enn hittil for å kunne kartlegge demografi og aktivitetsmønstre.

For oss som arbeider med Erkebispegården i Trondheim, har det vært vanskelig å finne komparativt materiale, trolig fordi:

a) en har ikke tidligere fokusert på et holistisk bilde av den materielle kultur i slike anlegg.

b) en har ikke vært opptatt av aktivitet og samfunn innenfor murerne.

c) kanskje på de ovenstående faktorer (mangelfull teori) har en sjelden funnet fram til egnede metoder, og derfor mangler også dette materialet?

Vi sitter for en stor del igjen med en generelle begreper som "borger", "slott" og "befestede anlegg", hvor

muranalyser, bygningsanalyser og fortifikatoriske aspekter utgjør brorparten av de tema som er tatt op. En har tidligere ikke i nevneverdig grad funnet det nødvendig å skille ut erkebispe- og bispegårdene som egne anlegg, dette til tross for at det må være klare forskjeller i hensikter, symbolikk og funksjoner ut fra de svært forskjellige behov en kirkefyrste og en verdslig leder på ulike plan har. Heldigvis er dette bildet i ferd med å endres (Lovén 1996)⁶. Det blir også oftere fokusert på livet i borgen, belyst ved bl a gjenstandsmaterialet. Dette var f eks nylig tema for et seminar i Finland⁷.

Det er kanskje også unødvendig å si at vi har store forventninger til de fremtidige undersøkelsene i Lundagård. Her er det skissert at et arkeologisk prosjekt bør befatte seg med Lundagårds funksjon og betydning (Andrén 1995). Avslutningen i rapporten fra forundersøkelsene tiltreddes herved, og blir også en naturlig konklusjon på denne artikkelen: "Sammanfattningsvis innebær områdets kompliserade byggnadshistoria och stratigrafi att små isolerade ingrepp inte kan tillåtas, eftersom de snarare förstör än tillför ny kunnskap om områdets historia"⁸.

Sæbjørg Walaker Nordeide er forsker og prosjektleder ved NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning)

Noter

1. Nr. 6 30/11-1154: Fundasjonsbrev for det norske erkebispedømmet, med kommentarer.
2. Betegnelsene "slott" og "gård" følger de samtidige betegnelsene. Erkebiskop Olav Engelbrektsson kalte f. eks. selv anlegget på Steinvikholmen for "slott".
3. En tidligere teori i angitte artikkel om at dette tyder på preging av mynt i slottet, må trolig forlates
4. Oversikten baserer seg på A.Birkals' registreringer for bygningsanalysen 1996-97.
5. Se Olssons og Saunders' kapitler i angitte bok.
6. Se f.eks. Lovéns redegjørelser, 1996, hvor biskopens borger er utskilt som egen gruppe, men hvor likevel ikke "dagliglivet i borgen" er tema (s.19,234ff).
7. Tavastehus, august 1997.
8. Ibid. s.20.

Litteratur

- Andrén, A, Carelli,P, Nilsson,T. 1995. Lundagård före Hårleman. Vol. 9. Arkeologiska rapporter från Lund. Lund: Kulturen, Lund.
- Bagge, S, Smedsdal,S H og Helle,K. 1973. Norske middelalderdokumenter i utvalg.
- Birkals, A. upubl. Keramikken fra Proviantforvalterens latrin på Erkebispegården i Trondheim. 14-dages hjemmeoppgave, disiplin D, genstandskundskab, 1996, Aarhus Universitet.
- Fischer, D & G. 1975. Erkebispegård- Kongsgård- Erkebispegård. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring 1975 Årbok.
- Kristoffersen, S. 1984. En bygningsarkeologisk undersøkelse av erkestolens gård i Bergen. magistergradsavhandling, upubl., Universitetet i Bergen.
- Kristoffersen, S. 1988. Erkebispegården i Bergen- fyrste- residens og handelshus. FNFB Årbok 1988.
- Lovén, C. 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Stockholm: Kungl.Vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Nordeide, S W. 1996. "Erkebiskopens utmyntning i Trøndelag". I Allehånde Numismatikk i Trøndelag. Om mynter, sedler og medaljer- på trøndersk vis. Edited by D. Norgård, pp. 82-91. Trondheim: Trøndelag Numismatiske Forening.
- Nordeide, S W. 1997a. "Den arkeologiske utstillingen. Erkebispegården i 1000 år". I Museet i Erkebispegården, pp. 58-83. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders forlag.
- Nordeide, S W. 1997b. Historisk arkeologi: mellom mennesker, metode og materialer. META :46-61.
- Nordeide, S W. Editor. in print. Excavations in the Archbishop's Palace: Methods, Chronology and Site Development. Utgravningene i Erkebispegården i Trondheim. Vol. 12. NIKU Temahefter. Trondheim: NIKU.
- Wallem, F B. 1917. Steinvikholm. Trondhjem.

Mot internationalism och globalt kulturarv

Kommentarer till några internationella konventioner¹

Leif H Häggström

Abstract

Toward internationalism and global cultural heritage- comments on some international conventions.

Some international conventions and recommendations concerning the cultural, and more specifically the archaeological, heritage is treated in the article. It is demonstrated that the definition of the archaeological heritage gets more covering over time. The definition goes from a concept concentrated on artefacts and monuments to broader definitions covering larger areas and so called clusters of buildings. Whom the archaeological heritage concerns is also changing over time. It goes from concerning peoples to states and ends up concerning the whole of humanity.

Rätten till kultur

Kultur och kulturarv är viktigt, men inte jätteviktigt utan snarare bara viktigt, eller kanske ganska viktigt. Det är de intryck man får av världens inställning till kultur och kulturarv utifrån FNs deklaration om de mänskliga rättigheterna. I artikel 22 står (UN):

Everyone, as a member of society, has the right to social security and is entitled to realization, through national effort and international co-operation and in

accordance with the organization and resources of each State, of the economic, social and cultural rights indispensable for his dignity and the free development of his personality.

Vad säger då det? Inte mycket mer än att man har rätt till en kultur. I artikel 27:1 är det något mer specificerat:

Everyone has the right freely to participate in the cultural life of the community, to enjoy the arts and to

share in scientific advancement and its benefits.

Man har alltså även rätt att delta i samhällets kulturella liv och njuta av dess konst och vetenskapliga succéer. Att njuta av dess konst, to enjoy the arts, innefattar inte bara "vanlig" konst utan även gammal, kanske till och med förhistorisk, konst. Det kommer jag närmare in på senare.

Ytligt sätt kan man inte hitta rätten till ett kulturarv bland de mänskliga rättigheterna, vilket knappast är underligt då rätten till kultur kommer först på 22:a plats. Långt efter rätten till liv och rätten till frihet. Men det är klart, människans primära behov måste vara tillgodosedda för att hon skall orka bemöda sig med kultur. Detta innebär, enligt Schmidt (1996), att vissa mänskliga rättigheter äger företräde framför andra. Rätten till kultur finns alltså på papperet men åtföljs än sämre än de högre rankade rättigheterna. Detta är tämligen logiskt då UNESCO (1970b, s 105) menar att kultur är de sätt människan väljer att leva på och det är inte ovanligt att människor förhindras detta val. Vissa sätt att leva är undantag från rätten att utöva kultur. Tydliga exempel på detta är huvudjakt och hustrubränning, då dessa går emot mer primära rättigheter, i dessa fall rätten till liv (Aoyagi 1970, s 25).

Rätten till kultur som västerlandets lyx

Boutros Boutros-Ghali, den nyligen avgångne generalsekreteraren för FN, skrev en gång att individen måste ha en någorlunda säker situation, det vill säga åtminstone minimal materiell välfärd, för att rätten till kultur över huvud taget skall kännas relevant (Boutros-Ghali 1970, s 73). En annan förutsättning för att rätten till kultur skall uppnås är, enligt Martelance, att man i landet har en hög bildningsnivå (1970, s 64). Det sammanfaller med Beckmans uttalande om att det allt bredare kulturarvsbegreppet är starkt kopplat till välfärdsstaten (1993a, s 43). Men stämmer verkligen det? Enligt Daifuko är behovet av samhörighet med det förflutna betydligt större i U-länder än i västvärlden (1986, s 53).

Många före detta kolonier tar till artefakter och kulturarv som nationella relikter (Lowenthal 1990, s 307). Det materiella kulturarvet blir då en aktiv del i sökandet efter kulturella rötter (UNESCO 1970a, s 10). Att stärka sin kulturella identitet genom att poängtera önskvärda delar av historien skapar utrymme för kulturarv (Brett 1996, s 15). Om man kombinerar det med Lovinks (1995) uttalande om att kultur i det moderna samhället har ersatt det gamla rasbegreppet hamnar vi i förlängningen i begreppet rasarv. Begreppet rasarv är av flera anledningar olämpligt. Det för tankarna till nazisternas otrevliga utnyttjande av arkeologin som veten-

skaplig garant för deras raslära, där blodsband gav germaner/tyskar den moraliska rätten att överta vidsträckta områden av, propagandamässigt sett, mindre värdiga folk. Detta genomfördes delvis med hänvisning till att det materiella kulturarvet i området var germanskt (McCann 1990; Moberg 1984, s 140f). Vi har i och för sig alltid möjligheten att försvara oss, eller kanske snarare skylla ifrån oss, genom att säga att extremisterna karikerar vårt historie-, och även kulturarvsbegrepp till övertydlighet (Menasse 1996, s 51).

Att hålla fast vid sitt kulturarv, i form av ett ideologiserat förflutet, kan även vara ett sätt för minoriteter att behålla sin identitet i förhållande till vår västerländska mainstreamkultur (Lowenthal 1990, s 302) som håller på att dränka all annan kultur i ett konstant flöde av moderniseringens gyllene båggar från McDonalds och aluminiumburkar med Coca-Cola och Pepsi. I denna moderniseringsprocess ses kulturarv ofta inte som något annat än ett enda stort hinder (Isar 1986, s 21). Traditioner och sedvänjor eroderas i det ständiga MTV flimret, nästan lika effektivt som Seeden menar att de eroderas av krig (1990, s 153). I vårt förhållande till krig ligger en paradox. Vi drömmer ständigt om fred medan statligt subventionerade vapenförsäljare gör allt de kan för att skapa en större marknad för innehållet i gamla militärförråd. Allt i syfte att skapa plats för nya, bättre och effektivare vapen i krigsmagasinen (Bauman 1995, s 40). När sedan dessa vapen

används i modern krigsföring förfasar man sig över dess effekter på människor och kulturarv (Isar 1986, s 26), vilket bland annat drev fram Haagkonventionen.

Haagkonventionen

I Haagkonventionen, om skydd av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt från 1954, står det i artikel 1 (UNESCO 1983a):

For the purpose of the present Convention, the term 'cultural property' shall cover, irrespective of origin or ownership:

(a) movable or immovable property of great importance to the cultural heritage of every people, such as monuments of architecture, art or history, whether religious or secular; archaeological sites; groups of buildings which, as a whole, are of historical or artistic interest; works of art; manuscripts, books and other objects of artistic, historical or archaeological interest; as well as scientific collections and important collections of books or archives or of reproductions of the property defined above;

'Cultural property' skall enligt akten utgöras av egendom av stor vikt för kulturarvet, varvid ett antal exempel ges. Man koncentrerar sig i akten på monument och föremål. Det spelar, enligt konventionen, ingen roll varifrån de kommer eller i vems ägo de befinner sig. Men vad själva kulturarvet är definierar man inte.

Rekommendation för arkeologiska utgrävningar

I UNESCOs rekommendation angående arkeologiska utgrävningar från 1956 står det i följande akter (UNESCO 1983d):

2. *The provisions of the present Recommendation apply to any re-mains, whose preservation is in the public interest from the point of view of history or art and architecture..... In particular, the provisions of the present Recommendation should apply to any monuments and movable or immovable objects of archaeological interest considered in the widest sense.*

4. *Each Member State should ensure the protection of its archaeological heritage.....*

5. *Each Member State should in particular:*

(f) *Consider classifying as historical monuments the essential elements of its archaeological heritage.*

Materialet kallas inte arkeologiskt kulturarv förrän i akt 4. I definitionen väljer man att säga att rekommendationen gäller för "any remains, whose preservation is of the public interest...". Till skillnad från Haagkonventionens syfte att bevara för varje folk, "of great importance to the cultural heritage of every people", skall man i 1956 års rekommendation bevara i allmänhetens intresse. Precis som i Haagkonventionen koncentrerar man sig främst på monument och föremål.

1970 års konvention

En specifikt föremålsinriktad konvention är 1970 års "Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property". I förordet skriver man (UNESCO 1983b):

Considering that cultural property constitutes one of the basic elements of civilization and national culture, and that its true value can be appreciated only in relation to the fullest possible information regarding its origin, history and traditional setting,

Kulturell egendom är med andra ord en av hörnstenarna, dels i det ludiga begreppet civilisation och dels i det nästan lika vaga begreppet nationell kultur. Och det når sitt fulla värde endast om man känner dess (fullständiga) bakgrund. McIntosh (1996) menar, i enighet med detta, att ett föremål vars ursprung är okänt saknar värde, oavsett hur väl bevarat det är. Tyvärr är ofta utplånandet av mer exakta spår en förutsättning för att en antikvitets skall gå att avyttra på marknaden (McIntosh 1996, s 45ff). För om ett stulet föremål är dokumenterat i ursprungslandet har man större möjligheter att kräva det tillbaka (Kouroupas 1996, s 88). I konventionens förord framgår det inte explicit om egendomen behöver vara i ursprungslandet, men man måste ha kännedom om ursprung och kontext. I förordet motsäger man inte Haagkonventionens "irrespective of origin

or ownership". Vidare skriver man i själva konventionen (UNESCO 1983b):

Article 1.

For the purpose of this Convention, the term 'cultural property' means property which, on religious or secular grounds, is specifically designated by each State as being of importance for archaeology, prehistory, history, literature, art or science and which belongs to the following categories:.....

Article 4.

The States Parties to this convention recognize that for the purpose of the Convention property which belongs to the following categories form part of the cultural heritage of each State:

(b) cultural property found within the national territory;

(c) cultural property acquired by archaeological, ethnological or natural science missions, with the consent of the competent authorities of the country of origin of such property;

(d) cultural property which has been the subject of a freely agreed exchange;

(e) cultural property recieved as a gift or purchased legally with the consent of the competent authorities of the country of origin of such property.

Enligt förordet utgör kulturell egendom, som vi tidigare sett, en viktig del av grunden till civilisation. I kombination med artikel 1 blir kontentan att det är upp till den enskilda staten att avgöra/utnämna vad som är grunden för civilisation, då det är den enskilda staten som avgör vad som är

kulturell egendom. Enligt artikel 4 begränsas statens kulturarv i form av kulturell egendom till vad som finns inom dess gränser, oavsett dess härstamning så länge det inte finns några dubier angående dess anskaffande.

Världsarvskonventionen

1972 kom UNESCOs världsarvskonvention, jag tänker i detta sammanhang endast behandla dess definition på kulturarv (UNESCO 1983c):

Article 1.

For the purpose of this Convention, the following shall be considered as 'cultural heritage':

monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science.

groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science.

sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological points of view.

Enligt världsarvskonventionen finns det tre kategorier av kulturarv: monuments, groups of buildings och sites. Inom kategorin monument kan man läsa in artefakter, dock endast sådana av monumental karaktär. För att bli ett världsarv får det gärna vara storslaget, och det måste, oavsett vad det är, vara av "outstanding universal value". Enligt LaGamma är hot mot kulturarv ständigt överskuggade av hot mot djur och natur, som i egen-skap av levande väsen har ett betydligt högre massmedialt värde (1996, s 94).

Två rekommendationer om kulturegendom

I UNESCOs rekommendation från 1976 om handel med kulturell egendom, står det i förordet (UNESCO 1983e):

Recalling that cultural property constitutes a basic element of civilization and national culture,

Man väljer alltså, nästan ordagrant, att upprepa förordet i 1970 års konvention, "Considering that cultural property constitutes one of the basic elements of civilization". Kulturell egendom definieras som (UNESCO 1983e):

1. For the purpose of this Recommendation:....

'cultural property' shall be taken to mean items which are the expression and testimony of human creation and of

the evolution of nature which, in the opinion of the competent bodies in individual States, are, or may be, of historical, artistic, scientific or technical value and interest, including items in the following categories.....

Man vidgar begreppet kulturell egendom i förhållande till 1970 års konvention. Det finns så vitt jag ser det två viktiga skillnader gentemot 1970 års konvention. Den första av dessa är att som övergripande definition utgörs kulturell egendom av material som är uttryck av, och vittnesbörd till, mänsklig kreativitet och naturlig evolution. Man väljer alltså att poängtera människans kreativitet, men framför allt har rester av naturens evolutionsprocess ett så högt värde att man måste trycka extra hårt på det.

I UNESCOs rekommendation angående skydd av förflyttningsbar kulturell egendom från 1978 står det (UNESCO 1983f):

1. For the purpose of this Recommendation:

(a) 'movable cultural property' shall be taken to mean all movable objects which are the expression and testimony of human creation or of the evolution of nature which are of archaeological, historical, artistic, scientific or technical value and interest, including items of the following categories.....

Skillnaden gentemot rekommendationen från 1976 är ytterst marginell. Man har i princip bara skjutit in ett "movable" här och var. För övrigt

har den enskilda staten inte lika mycket att säga till om vad det gäller att definiera förflyttningsbar kulturessendighet jämfört med fast.

ICOMOS arkeologiska kulturarv

ICOMOS är, mer eller mindre, en underavdelning till "the World Heritage Committee" som i sin tur är organiserat under UNESCO. En av ICOMOS uppgifter är att värdera förslag till världsarvslistan (Biörnstad 1995, s 14). ICOMOS utarbetade 1990 "The Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage", i den definieras arkeologiskt kulturarv i följande artiklar (ICOMOS 1993):

Article 1:

Definition and introduction

The 'archaeological heritage' is that part of the material heritage in respect of which archaeological methods provide primary information. It comprises all vestiges of human existence and consists of places relating to all manifestations of human activity, abandoned structures, and remains of all kinds (including subterranean and underwater sites), together with all the portable cultural material associated with them.

Article 3:

Legislation and economy

The protection of the archaeological heritage should be considered as a moral obligation upon all human beings; it is also a collective public responsibility.....

Legislation should be based upon the concept of the archaeological heritage as the heritage of all humanity and of groups of peoples, and not restricted to any individual person or nation.

Arkeologiskt kulturarv är alltså den del i det materiella kulturarvet som man får information om genom att använda sig av arkeologiska metoder. Det innefattar alla spår av mänsklig existens, men till skillnad från tidigare definitioner utgör spår av naturlig evolution inte längre någon del av det arkeologiska kulturarvet, trots att det i stor utsträckning krävs arkeologisk metod för att komma åt denna information. Sedan poängteras det att det arkeologiska kulturarvet är hela mänsklighetens kulturarv och att det moraliskt sett åligger alla människor att skydda det.

En viktig skillnad mot tidigare rekommendationer och konventioner är att det arkeologiska kulturarvet inte skall begränsas till att röra vare sig enskilda individer eller nationer, vilket är en avsevärd skillnad gentemot Haagkonventionens "cultural heritage of every people", 1956 års utgrävningsrekommendationer med "public interest", eller i än högre grad 1970 års konvention i vilken det är "the cultural heritage of each State" som poängteras. Vem kulturarvet skall bevaras för har med andra ord skiftat fokus från enskilda folkgrupper via stater till hela mänskligheten.

Maltadokumentet

1992 undertecknade Europarådets kulturministrar en konvention till skydd för det arkeologiska arvet, det så kallade Maltadokumentet. I konventionen (Gustaf Trotzigs översättning) definieras det arkeologiska arvet med följande ord:

Artikel 1

1. Syftet med denna (översedda) konvention är att skydda det arkeologiska arvet, som källa för de europeiska ländernas kollektiva minne och som ett redskap för historiska och vetenskapliga studier.

2. Därför skall alla lämningar, föremål och andra spår av mänsklig verksamhet i forna tider betraktas som delar av det arkeologiska arvet:

I vilka genom att de bevaras och utforskas gör det möjligt att följa människans historia och relation till naturmiljön;

II vilka genom iakttagelser, undersökning och andra vetenskapliga metoder utgör en huvudkälla för kunskap om människan och hennes miljö; och

III vilka är belägna inom respektive stats jurisdiktion.

3. Till det arkeologiska arvet räknas byggnadsverk, konstruktioner, grupper av byggnader, boplatser, enskilda föremål samt alla slags lämningar med tillhörande miljö, vare sig de är belägna på land eller i vatten.

Det första man kan notera är att man i översättningen väljer beteckningen arv, inte kulturarv. Man utesluter, förvånande nog, spår av naturlig

evolution från att räknas till det arkeologiska arvet. För det andra är konventionen till för att skydda det arkeologiska arvet "som källa för de europeiska ländernas kollektiva minne". Vi är alltså inne på en internationell, men geografiskt sluten, nivå. För det tredje skall arvet bevaras "som ett redskap för historiska och vetenskapliga studier". Menar man med andra ord att historia inte är en vetenskap? Vad man sedan kan fråga sig är om amatörmässigt intresse klassas som mindre viktigt än "vetenskapliga studier" och "kollektivt minne"? Maltadokumentet ligger alltså långt ifrån tidigare konventioner och rekommendationers syfte att bevara för folk, staten eller till och med hela mänskligheten. Det arkeologiska arvet är tydligen till för Europa. Kristiansen (1993, s 9) påpekar att man genom att förändra artefakters, i detta fall det materiella kulturarvets, kontext lätt gör dem till redskap för dagens politik.

Vad kulturarvet utgör kan man på motsvarande, om än inte lika tydliga sätt, se att det visar en tendens att gå mot hela miljöer, till skillnad från tidigare artefakter och monument. Det är även vad Welinder anser representativt för svenskt vidkommande (1993, s 108)

Om FN och konsekvenser för kulturarv

FN säger sig representera hela världens nationer, men representerar krasst sett västvärlden och i viss mån dess

dåliga samvete gentemot forna utsugna kolonier. Lovink påpekar, i enighet med det påståendet, att det är hög tid att vi gör upp med FN:s kvasineutralitet (Lovink 1995). Om man skall vara riktigt hård kan man till och med drista sig att säga att FN är USA:s täckmantel för att agera världspolis, som till exempel när arabiska diktatorer hotar icke-demokratiska (men oljeproducerande) grannländer. Men, påpekar Lovink, i situationer när alla beskrivs som offer är det svårare att välja sida. Vem skall då kallas galen diktator och vem skall kallas offer?

Det moderna konsumerar det förgångna genom att förstöra det och konservera valda delar av det på museum (Kristiansen 1996, s 98) eller i form av världsarv vars skydd utgörs av ett passivt internationellt engagemang bestående av vackra men tomma ord (Franke 1995, s 2). Detta beror i mångt och mycket på att vi gärna föreställer oss ett stort internationellt engagemang, i form av FN-konventioner mm, när det i själva verket är utifrån lokala intressen som folk i allmänhet handlar (Bauman 1995, s 255).

Man har i den internationella lagstiftningen, till stor del på grund av starka intressegrupper, inte lyckats förbjuda handel med kulturföremål (Trotzig 1993, s 415). Dessa intressegrupper utgörs främst av samlare och handlare i penningstarka i-länder och representerar en allmän inställning som går ut på att dylik handel är OK så länge flödet går från periferin till

centrum. Ett omvänt flöde, som vi för skojs skull kan exemplifiera med tankeexperimentet att Mona-Lisa stals och bjöds ut till försäljning i Eritrea, skulle medföra ett ramaskri och stora internationella handelssanktioner (Eyo 1986, s 203).

Ett moraliskt problem är att några länder, som då ofta helt saknar naturtillgångar, har antikviteter som största exportvara (Drewal 1996, s 117). I kombination med att många tycker att det är ett självändamål att göra pengar på folks materiella kulturarv (Eyo 1986, s 204) blir resultatet förödande då kulturegendom ofta är av mycket stor betydelse för folks kulturarv (Lindquist 1995, s 10). Den internationella lagstiftningen säger inget om vem uppgrävda artefakter skall tillfalla, den säger bara att det skall finnas tillgängligt för kompetenta auktoriteter (O'Keefe 1993, s 409).

Objekt kan vara både kvarlevor och referenter. Är de ingetdera kan de inte kallas kulturarv (Beckman 1993b, s 103). För att kulturarvet skall respekteras behöver man ha ett förhållande till det. Det behöver vara en medveten del i tillvaron, som just kulturarv. Är det inte det kan det gå som i Libanon där arkeologins enda syfte, enligt befolkningens inställning, är att gräva fram artefakter till försäljning eller återställa monument så att de kan användas i kommersiellt syfte (Seeden 1990, s 141).

Problemet i stora delar av världen är inte handeln med föremål, utan att

de materiella lämningarna, i sann recycling-anda, återanvänds (Wilson & Omar 1996, s 235). Detta är på intet sätt konstigt, det är helt i enighet med hur homo economicus bör handla. Man tar helt enkelt det material som redan finns färdigt och använder det igen. Det ligger ofta färdigt och är inte allt för sällan mycket lättillgängligt (Isar 1986, s 27). Att det sedan ingår i någon gammal fornlämning spelar ingen roll.

Kulturarv och världsarv

Kulturarv, som medveten värdekategori, är en modern uppfinning (Anselm & Beckman 1991, s 15) som har kommit att integreras i, främst utländsk, politisk jargong (Greenfield 1989, s 255). Kulturarv är inte något naturligt. Det är enligt Anselm och Beckman en social konstruktion, som blivit en medveten tankekategori och social praktik (1991, s 15). Kulturarvets värde varierar utifrån var tids sätt att tänka och tidskänsla. Kulturarvets värde är även starkt kopplat till den individuella förförståelsen (Almvik & Fridén 1995, s 98). Det är endast genom vårt förhållningssätt till det förgångna som kulturarvet ges ett värde (Welinder 1993, s 120). Kulturarvets värde är helt baserat på subjektiva bedömningar, vilket är något vi måste inse och erkänna (Almvik & Fridén 1995, s 98)

Världsarven skall, som vi tidigare sett, spegla gemensamma intressen, vara av "outstanding universal value".

Man kan av naturliga orsaker inte komma ifrån en subjektiv bedömning när objekten har sådana krav på sig för att platsa på världsarvslistan. Detta medför att när man väl får in ett objekt på världsarvslistan blir det mycket värdeladdat och riskerar att övergå till att i högre grad bli politiskt laddad, snarare än kulturellt (Franke 1995, s 22; Greenfield 1989, s 253). Ett världsarv får också ökat ekonomiskt värde som dragplåster i en ökande kulturturism. Det medför att objektets införande som världsarv riskerar att öka slitaget snarare än att öka objektets skydd (Isar 1986, s 26).

Slutord

FNs kulturarvsbegrepp går från att vara föremåls och monumentfixerat till att så småningom även innefatta hela miljöer. Föremål lämnar i och för sig, av olika anledningar, aldrig helt fokus. Vem kulturarvet är till för och vem det skall bevaras för skiftar även det över tid. I de första konventionerna skall de bevaras för de enskilda folken, senare ändras det till stater för att i ICOMOS tappning bevaras för hela mänskligheten. Maltadokumentet är på regional internationell nivå i den meningen att det endast berör Europa. Det går tydligt igenom även i själva konventionen, där det arkeologiska arvet skall bevaras "som källa för de europeiska ländernas kollektiva minne". Jag tycker att det är uppenbart att det är politiska intressen som ligger bakom såväl FNs konventioner och rekommendationer som europarådets Maltadokument.

Att FNs konventioner och rekommendationer är politiska märks för det första på att de är tämligen utvattnade, vilket kan förklaras med att ingen förhandlande part skall känna sig förfördelad. För det andra märks det genom vilka stater som under-tecknar konventionerna, och därmed förbinder sig att anpassa sin lagstiftning efter dem. Som kuriosas kan man här nämna att det nästan inte är ett enda industriland som under-tecknat konventionen om handel med stulna kulturföremål. Möjligen kan Englands och Schweiz negligering förklaras med att det sker otroligt mycket handel med konst och kulturföremål i dessa länder. Ett antagande av konventionen skulle då innebära att denna handel gled dem ur händerna. Vilket i sig är en exemplifiering av att kulturarvet i vår tid är underordnad kapita-

let och därmed den ekonomiska politiken. Frågan om vilka intressen som fått Sverige att undvika ett under-tecknande av samma konvention skulle vara intressant att få besvarad.

Kulturarvet är med andra ord inte lätt att ha att göra med. Det utnyttjas av såväl internationella som nationella grupper. Vilket lätt gör en något frustrerad, varför jag finner det lämpligt att avsluta med ett uppmanande citat av Georg Henrik von Wright (1992, s 11): ”Vi måste finna oss i våra begränsningar, men inte låta dem förstumma vår röst.”

Leif H Häggström är doktorand vid Göteborgs Universitet, Institutionen för arkeologi.

Noter

I. Texten är producerad i samband med en nationell forskarkurs i Arkeologisk Kulturmiljövård, arrangerad av Arkeologiska institutionen, Göteborgs universitet.

Litteratur

- Almevik, G. & Fridén, B. 1995. Vad kostar ett kulturarv. *Kultur Miljö Vård* 5-6:1995.
- Anselm, J. & Beckman, S. 1991. Modernisering och Kulturarv. Ett angeläget forskningsområde. *VEST-tidskrift för vetenskapsstudier nr 1:1991*.
- Aoyagi, K. 1970. Community or group rights. *Cultural rights as human rights. Studies and documents on cultural policies*. UNESCO.
- Baumann, Z. 1995 (1993). *Postmodern etik*. översättning av S-E Torhell.
- Beckman, S. 1993a. Oreda i fornsvängen. *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik. Möten på Aronsborg den 4-5 april 1990*. red Friberg.
- Beckman, S. 1993b. Om kulturarvets väsen och värde. *Modernisering och kulturarv*. red Anselm.
- Biörnstad, M. 1995. ICOMOS och skyddet för världens kulturarv. *Kultur Miljö Vård* 4:95.
- Boutros-Ghali, B. 1970. The right to culture and the Universal Declaration of Human Rights. *Cultural rights as human rights. Studies and documents on cultural policies*. UNESCO.
- Brett, D. 1996. *The Construction of Heritage*.
- Daifuko, H. 1986. International Assistance for the conservation of cultural property. *The Challenge to Our Cultural Heritage. Why preserve the past?*. red Isar.
- Drewal, H. J. 1996. Past as prologues. Empowering Africa's cultural institutions. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Europarådet. 1993 (1992). Maltadokumentet. Den europeiska konventionen till skydd för det arkeologiska arvet. *Kultur Miljö Vård* 4:93. översatt av Gustaf Trotzig.
- Eyo, E. O. 1986. A threat to national art treasures. The illicit traffic in stolen art. *The Challenge to Our Cultural Heritage. Why preserve the past?*. red Isar.
- Franke, M. 1995. Tankar kring världsarvens betydelse- Mänsklighetens gemensamma kulturarv eller verktyg i politisk maktkamp? *Kultur Miljö Vård* 4:95.
- Greenefield, J. 1989. *The Return of Cultural Treasures*.
- ICOMOS. 1993 (1990). The Charter for the protection and management of the Archaeological Heritage. *Antiquity* 67.
- Isar, Y. R. 1986. Collision Course: Heritage preservation versus the demands of modernisation. *The Challenge to Our Cultural Heritage. Why preserve the past?*. red Isar.
- Kouroupas, M. P. 1996. U.S. efforts in the protection of cultural property. Implements of the 1970 UNESCO convention. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Kristiansen, K. 1993. 'The strength of the past and its great might'; an essay on the use of the past. *Journal of European Archaeology vol 1 spring 1993*.

- Kristiansen, K. 1996. The Destruction of the Archaeological Heritage and the Formation of Museum Collections. The case of Denmark. *Learning from things: method and theory of material culture studies*. red Kingery.
- LaGamma, R. R. 1996. Africa's vanishing cultural heritage. Reflections of an american cultural diplomat. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Lindquist, B. 1995. Haag-konventionen om skydd för kulturföremål i händelse av väpnad konflikt. *Kultur Miljö Vård* 4:95.
- Lowenthal, D. 1990. Conclusion: archaeologists and others. *The Politics of the Past. One World Archaeology* 12. red Gathercole & Lowenthal.
- Lovink, G. 1995. Organized innocence and war in the new Europe. On electronic solitude an independent media. *ISEA'95. the 6th international symposium on electronic art, Montreal, September 17-24 1995*. översatt av Laura Martz. <http://www.ctheory.com/>.
- Martelance, T. 1970. Rights to culture from the aspect of mass media. *Cultural rights as human rights. Studies and documents on cultural policies*. UNESCO.
- McCann, W. J. 1990. 'Volk und Germanentum': the presentation of the past in Nazi Germany. *The Politics of the Past. One World Archaeology* 12. red Gathercole & Lowenthal.
- McIntosh, R. J. 1996. Just say shame. Excising the rot of cultural genocide. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Menasse, R. 1996. Historien som misstag. *Ord & Bild nr 2*. översättning av B Sandmark.
- Moberg, Carl-Axel. 1984. Den nyttiga fornforskningen. En skiss till en åskådningshistoria och karaktäristik. *LYCHNOS lärdoms-historiska samfundets årsbok 1984*.
- O'Keefe, P. J. 1993. The european convention on the protection of the archaeological heritage. *Antiquity vol 67*.
- Protz, L. V. 1996. Saving the heritage: UNESCO's action against illicit traffic in Africa. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Schmidt, P. R. 1996. The human right to a cultural heritage. African applications. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- Seeden, H. 1990. Search for the missing link: archaeology and the public in Lebanon. *The Politics of the Past. One World Archaeology* 12. red Gathercole & Lowenthal.
- Trotzig, G. 1993. The new european convention on the protection of the archaeological heritage. *Antiquity vol 67*.
- UN. *Universal declaration of Human Rights*
- UNESCO. 1970a. Workingpaper prepared by the Secretariate. *Cultural rights as human rights. Studies and documents on cultural policies*. UNESCO
- UNESCO. 1970b. Statement on Cultural Rights as Human rights. *Cultural rights as human rights. Studies and documents on cultural policies*. UNESCO
- UNESCO. 1983a. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (the 'Hague Convention'), with Regulations for the Execution of the Convention, as well as the protocol to the Convention and the Conference Resolution (adopted 14/5 1954)*. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO.
- UNESCO. 1983b. *Convention on the means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (adopted 14/11 1970)*. Conventions and Recommendations of UNESCO

concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO.

- UNESCO. 1983c. Conventin concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage (adopted 16/11 1972). Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO
- UNESCO. 1983d. *Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations (adopted 5/12 1956)*. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO
- UNESCO. 1983e. *Recommendation concerning the International Exchange of cultural property (adopted 26/11 1976)*. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO
- UNESCO. 1983f. *Recommendation for the Protection of Movable Cultural property (adopted 28/11 1978)*. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of the cultural heritage. UNESCO
- Welinder, S. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljövård*.
- Wilson, T. H. & Omar, A. L. 1996. Preservation of cultural heritage on the east African coast. *Plundering Africa's past*. red Schmidt & McIntosh.
- von Wright, Georg Henrik. 1986 (1992). *Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering*.

Jes Wienberg och samhället

Påvel Niklasson

Abstract

Jes Wienberg and Society

In a paper in META 2 1997 Jes Wienberg discusses the use and abuse of the term "Society" with derivations in Archaeology (Wienberg 1997). In this essay I try to discuss the term society in connection with the terms Modernism and Postmodernism. In the modern era there was an aim to see things in totality. It was during the this time the term society came in use as a metaphor for an unreachable whole. This was done to deprive the individual the right to chose and to take responsibility over his own actions. During the postmodern era papers like Wienbergs' shatters the term into fragments and leaves us in a position where we must reformulate our positions. Maybe the term society is no longer thinkable and could therefore not be used for describing the world. There is no longer a big-brother there to tell us when we reach the line. The postmodern way of thinking can lead to a hitherto unknown freedom for the individual, but there are new problems to solve. The postmodern way of thinking can lead either to fundamentalism or nihilism.

I en artikel i META nr 2 1997 tar Jes Wienberg upp hur vi arkeologer brukar och missbrukar begreppet "samhälle" med böjningar. Wienberg tar fasta på att begreppet setts som centralt i den processuella arkeologin. Arkeologins betydelse har mätts i hur pass relevant för samhället den kan tänkas bli. Wienberg pekar på ett samband mellan artiklar i META med hög abstraktions- eller teoretisk ambitionsnivå och ett flitigt användande av begreppet "samhälle". I slutet av artikeln tar han även upp hur begrep-

pet "samhälle" börjat få stryka på foten i den postprocessuella eran. Kritiken mot samhället menar Wienberg, har främst kommit från högerkrafter, som i Thatchers anda velat smula sönder det gemensamma och kollektiva till förmån för det privata och individuella. Jes Wienberg påtalar vårt behov av helheter som rike, land, nation, stat, folk, ras, kultur och civilisation. Artikeln mynnar ut i att Wienberg vill betrakta begreppet "samhälle" som en analytisk storhet utan eget värde då den väl har använts färdigt

för stunden. Han slutar sin artikel med att påtala att det är genom språket vi uttrycker våra tankar och tolkningar om förhistorien. Därför påtalar han värdet av en språkets arkeologi där vi värderar och analyserar de ord och begrepp vi arbetar med. Syftet är inte att nå fram till nya precisa definitioner utan att låta begrepp som "samhälle" ha kvar sin metaforiska och mytologiska kraft som utopiskt helhetsbegrepp.

Wienbergs artikel är på många sätt tänkvärd. Att problematisera ett begrepp som "samhälle" kan för många verka överdrivet, onödigt och till och med förmätet. Alla vet ju vad samhälle innebär utom då man börjar diskutera det. Därför är det bäst att låta bli att diskutera termen. Min utgångspunkt är det ställe där Wienberg slutar. Arkeologins byggstenar är de tankar som uttrycks i ord i texter. De tankar vi har måste vara möjliga att formulera i nedskrivningsbara ord för att vara möjliga att kallas arkeologi. Detta innebär det triviala faktum att det otänkbara inte kan formuleras i ord och därför inte kan bli arkeologi. Ingen kan föreställa sig det otänkbara. Därför måste allt vi kan uppfatta vara tänkbart. Arkeologi är därmed summan av det tänkbara. Arkeologin är inte lika med forntiden, medeltiden, förhistorien eller historien. Denna kan genom de tankar som uttrycks i ord i texter beskrivas i glimtar av insikt och förståelse. Dock rör det sig aldrig om att studera forntiden eller medeltiden som objekt. Istället är det ett verksamt subjekt som formulerar och stipulerar vad forntid och medeltid är och i detta

sammanhang även "samhälle".

Detta är den bakomliggande tanken med denna diskussion av begreppet "samhälle". Är det möjligt att begreppet "samhälle" har blivit otänkbart? Att det inte längre går att förknippa med något meningsfullt innehåll, eller betecknar ett tankemässigt tillstånd som vi kan identifiera oss med? Kanske håller begreppet "samhälle" på att sjunka in i samma glömska som ord som balaklavahjälm. Ord som en gång var men som inte längre är. För Jes Wienberg är "samhälle" en metafor för en utopisk totalitet. Även om det inte finns och aldrig har funnits någon entydig definition av begreppet är jag övertygad om att de pionjärarkeologer, Stjernquist, Binford med flera, som infört och populariserat begreppet i arkeologin och Wienberg hänvisar till, aldrig skulle kommit på tanken att definiera begreppet på samma sätt som han.

En forskare som sysselsatt sig med vår samtids problematik är sociologen Zygmunt Bauman (Bauman 1992, 1994, 1996, 1997). Hans texter är insiktsfulla betraktelser över samtiden. Centralt i hans analyser är det moderna och det modernas övergång i det postmoderna. Jag har på sistone läst flera av hans böcker och vill koppla samman en del av de tankar jag fått av honom med de som väckts av Jes Wienberg. Begrepp som "samhälle" är ett typiskt modernt uttryck. Viljan att uttrycka helheter och se världen som en allomfattande storhet är en av grundtankarna i det moderna. Detta gjordes i uppfostrande syfte. De min-

dre vetande i samhället skulle avhållas från att göra onda eller dåliga handlingar. Det allomfattande förnuftet skulle ersätta de personliga ställningstagandena och närheten mellan människor. En grundförutsättning för detta var att samhället skapades.

Samhället är en amorf storhet. Wienberg påpekar det omöjliga att definiera och precisera samhället. Det är försöken att precisera en sådan totalitet som är faran för det moderna tänkandet. Det personliga och privata är av ondo i den moderna världen. Människorna har inte själva förmåga att värdera sina egna handlingar. Därför skall deras tillvaro kanaliseras in i en anonym opersonlig form. Våra handlingar och beslut skall inte ha några direkta konsekvenser eller verkningar i den omedelbara omvärlden. Orsak och verkan skall vara så skilda från varandra att det inte ens skall vara meningsfullt att spekulera om vem eller vad som orsakade vad, eller hur skeendet egentligen gick till. Världen är en maskin där förnuftet trätt i Guds ställe som urmakare. Detta innebär att man kan få samvetsfrid till och med för de värsta illdåd och gärningar genom att hänvisa till sin obetydliga plats i maskineriet och stolt säga att jag lydde bara order. Ur detta föds begreppet "samhälle". Detta medför att relationen mellan människan och hans nästa bryts och den tredje, främlingen skapas. Främlingar har alltid funnits i världen. Under den moderna eran blir de en förutsättning för systemet. Affärstransaktioner kräver främlingsskap för att kunna fungera friktionsfritt. Samhället lyfter ansvaret från

den enskildes axlar i hans relationer till den andre. Den förste och den andre umgås genom förmedling av den tredje. Detta tillstånd är vad makten, oftast nationalstaterna ville under den moderna eran. Denna är långt ifrån slut och under överskådlig framtid kommer vi fortfarande att i stora delar att ingå i det moderna. Därför kommer begreppet "samhälle" att fortleva i en tynande tillvaro allt mer tomt på tankemässigt innehåll. Vad kommer istället?

Vändpunkten kommer då man som Wienberg börjar ifrågasätta totalitetens giltighet. Det blir en spricka i fasaden. Man måste själv försöka formulera ett innehåll i begreppen och man märker att man inte räcker till. "Samhället" finns inte. I detta ögonblick börjar det postmoderna tänkandet spira. Om man kan säga att under den moderna eran levde vi i ett samhälle med allt vad det innebär av trygghet och utsagd definition, så lever vi i den postmoderna eran i något Bauman kallar "stam", eller kanske bättre formulerat "neo-stam". Dessa bildas då det moderna samhället inte längre vill, har förmåga, eller behov av sin totaliserande strävan över människorna. För att börja med förmåga blir påfrestningen alltför stor för det moderna samhället att till sist slå ner alla oroshärdar. Tidigare klassades allt avvikande beteende som kriminellt eller sinnessjukt. Dessa aspekter har i flera arbeten analyserats av Foucault (Till exempel Foucault 1987, 1992). I bakgrunden fanns alltid ett mer eller mindre uttalat hot om våld och tvång. Kostnaden för att bruka detta våld har

emellertid blivit alltför stora. Vapnen har blivit för påkostade och bruket av våld innebär en så stor prestigeförlust att det inte längre är ett alternativ. Viljan att upprätthålla lag och ordning försvinner i och med att man upptäcker att samhället fungerar utmärkt under den postmoderna eran. I flera avseenden till och med bättre än under den moderna. I den postmoderna världen finns ingen, eller ytterst begränsad möjlighet att påverka. Att gå och lägga sin röst på ett parti som månaderna innan ett val fläskat för en annars oengagerad, ointresserad och för dem ointressant befolkning, är en välfungerande strategi för att kunna fortsätta och utvidga det moderna samhällets totalitära anspråk.

De neo-stammar, som enligt Bauman ersätter det moderna samhällets totalitet, är lösa sammanslutningar av intressegrupper utan djupare gemensamma åtaganden. De så kallade enfrågepartierna hör hit och även intressegrupper som Amnesty och Greenpeace. Dessa tenderar att få fler medlemmar i dagens samhälle än de traditionella politiska partierna med fullt utarbetade program. Att skjuta in ett neo före stam är för att skilja denna typ av organisation från den klassiska bilden av stammen, till exempel i etnografiska och arkeologiska diskussioner. Neo står för den rotlöshet och framtidslöshet som dessa stammar har. De har inga historiska rötter och strävar inte heller att sätta spår i framtiden. De existerar endast i ett långt utdraget nu. Bauman förknippar detta förhållningssätt med att dekonstruera dödligheten, det vill säga

att man skaffar sig en odödlighet som varar för stunden, vilket är ett särpräglade drag för den postmoderna inställningen. Det är inte heller någon fara att dekonstruera en neo-stam. Detta innebär bara att nya konstellationer uppstår, nya perspektiv öppnas och ny temporär odödlighet anförskaffas. Detta är givetvis den fara som det postmoderna tänkandet utsätter sig för. Det är oerhört svårt att resonera postmodernt och samtidigt behålla någon form av meningsfullhet i det man säger. De två spöken som lurar är å ena sidan det fundamentalistiska tänkandet och å andra det nihilistiska. Dessa båda poler diskuteras i en fascinerande artikelsamling av Jünger och Heidegger (Jünger, Heidegger 1993). Det fundamentalistiska tänkandet tar fasta på resterna av det modernas utsagor. Ett begrepp som "samhälle" kan upphöjas till en oantastlig bokstavstrogen sanning. Denna sanning grundar sig dock inte, som fallet var under den moderna eran, på det sunda förnuftets seger, utan på en blind känsloladdad fanatism, som aldrig låter sig talas tillrätta av förnuftsargument. Detta är det konservativa, eller kanske rättare sagt, det reaktionära sättet att möta det postmoderna. Detta sätt förespråkas av Jünger, som i återvändandet till den katolska kristendomen ser räddningen från nihilismen. Det spelar mindre roll om det är katolicismen, "samhället" eller någon annan -ism som blir föremål för det fundamentalistiska dyrkandet. Det nihilistiska tänkandet framträder då linjen dras ut till sin yttersta konsekvens och inget längre har något värde och allt är odödligt för

stunden. Konsumtionstempot höjs ytterligare och ingenting blir längre beständigt. Dessa båda vyer kan vara de som kommer att möta oss i arkeologin under 2000-talet.

Neo-stammen har alltså ersatt samhället som konstruktion under den postmoderna eran. "Samhälle" är inte längre tänkbart, eller håller på att bli det. Därför kan vi inte längre använda det i våra arkeologiska texter, eller att det åtminstone blir obekvämt att göra det. De alternativ som Wienberg skisserar är att

1. Upplösa samhällsbegreppet och använda det mer öppet
2. Behålla samhällsbegreppet odefinierat som en metafor för det utopiska totala
3. Kassera begreppet helt (Wienberg 1997 s.58)

Alternativ 1 är att öppna dörren för nihilismen. Alternativ 2 öppnar för fundamentalismen och alternativ 3 är att fortsätta exploateringen av språket genom att nya uttryck konsumeras. Att det inte längre finns ett enda alternativ visar bara det på att termen har lösts upp och en total frihet är möjlig. Man kan givetvis jämföra termen "samhälle" med hur det gått med termen "etnicitet". Denna term har mer och mer uppfattats som ett nyare, bättre och neutralare substitut för de gamla orden folk, kultur, civilisation och ras. Någon alenarådande definition av etnicitet finns emellertid inte, se till exempel META:s temanummer 1994 3-4. Trenden är att antingen kunna kalla det mesta etniskt och/

eller urvattna begreppet på innehåll för att nya konstellationer och neostammar skall kunna skapas och konsumeras. Att det verkligen skulle finnas någon bestämd betydelse av "etnicitet" börjar bli mer och mer otänkbart. På samma sätt kan det gå med termen "samhälle". För detta finns flera konkurrerande strategier. Wienberg pekar i sin artikel att termen använts tätare i vissa sammanhang och teman i META än i andra. Allting kan bli "samhälleligt". Författarna till dessa artiklar kan ha en speciell avsikt genom att använda termen ofta. Man kan även, som Wienberg visar förse termen "samhälle" med förstavingar som ger en känsla av precision genom att ersätta en luddig term med en mer exakt, vilket ger en falsk trygghet. Det kommer inte att förvåna om begreppet samhälle allt oftare ersätts med begrepp som nätverk, korporation, sammanslutning eller vad vet jag.

Jag vet inte om det är denna typ av gensvar som Wienberg väntat sig, eller ville få med sin artikel. De tankar som jag här presenterat har jag dock till stora delar fått av det han skrivit och jag vill passa på att tacka för det tänkvärda inlägget. Detta gör jag genom att använda begreppet "samhälle" med böjningar inte mindre än 43 gånger, vilket enligt kalenderbitarna torde vara nytt rekord för META (jämför Wienberg 1997 s.52). Därtill kommer min abstract där society används 5 gånger, slå det den som kan! Att jag på flera ställen försett ordet med citationstecken är för att förstärka min avsikt att använda det som analytisk

term och i detta sammanhang inte avspeglade någon exemplifierad verklighet, nuvarande eller förgången.

Påvel Nicklasson är antikvarie vid Hallands läns museum och Filosofie Doktor i förhistorisk arkeologi.

Litteratur

- Bauman, Z. 1992. *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Göteborg.
- Bauman, Z. 1994. *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg.
- Bauman, Z. 1996. *Postmodern etik*. Göteborg.
- Bauman, Z. 1997. *Skärvor och fragment essäer i postmodern moral*. Göteborg.
- Foucault, M. 1987. *Övervakning och straff*. Lund.
- Foucault, M. 1992. *Vansinnets historia under den klassiska perioden*. Lund.
- Jünger, E, Heidegger, M. 1993. *Linjen*. Lund.
- Wienberg, J. 1997. Arkæologin, sproget og samfundet. *META Nr 2 1997*.

Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde?

Jes Wienberg

Abstract

Noblemen, nobleman's churches and nobleman's farms?

This article critically comments on concepts as "nobleman" (stormænd), "nobleman's churches" (stormandskirker) and "nobleman's farms" (stormandsgårde) used in history and archaeology. The gender biased language obscures the fact that founders and owners of churches and manors were not only men, but also women - and men and women together.

Herrevældet

Nu kan det være nok! Ja, nu kan det være nok med alle disse bygherrer, enkeltmænd, stormænd, stormandskirker og stormandsgårde med deres stormandsindflydelse og herrevælde. I bog efter bog, artikel efter artikel og studenteropgave efter studenteropgave har jeg læst om stormanden som kirkebygger, kirkeejer og stifter. Bægeret er fyldt!

Længe troede jeg, at sprogbruget

ville ændre sig med pædagogiske indsatser. Men det er tilsyneladende ikke tilstrækkeligt at anvende ironiske rubrikker som "Enkeltmennesker og fællesskaber", som jeg gjorde i min egen afhandling, for her med hårde fakta påvise kvinders del i kirkebyggeriet og minde om det misvisende i begrebet "stormand" i undervisningen. Brugen er fortsat helt som før. Middelalderarkæologien og kirkearkæologien har levet videre helt uberørt af genusforskningens iagttagelser. Ironien er blevet ignoreret, og

det "tavse diplomati" har virket for-gæves. Det er nødvendigt at anvende skarp ammunition.

Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde

Det er fristende at lægge ansvaret for, at den store mand har fået så stor udbredelse i aktuel forskning, på et fåtal indflydelsesrige tekster fra 1980'erne, der fokuserede på middelalderens sociale struktur. Men oprindelsen til sprogbruget ligger længere tilbage. Mouritz Mackeprangs standardværk "Vore Landsbykirker" havde således et kapitel med overskriften "Bygherre og Bygmestre" (Mackeprang 1920, s 10ff; 1944, s 20ff). Vi kan finde en artikel af Poul Nørlund med titlen "Stormandstyper fra Valdemarstiden" (Nørlund 1935). Og Elna Møller præsenterede Tårnby kirke på Amager som en "stormandskirke" allerede i 1940'erne (Møller 1946).

Siden fulgte en bog og to artikler med mere eller mindre tydelige teser og metoder, der har inspireret til efterfølgelse: Kai Hørby's bidrag til "Dansk socialhistorie", hvor et afsnit handler om "Stormandskirkerne" (Lund & Hørby 1980, s 118ff), Olle Ferm og Sigurd Rahmqvists "Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid" (Ferm & Rahmqvist 1985) og Mats Anglerts "Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid" (Anglert 1989).

Hørby viste eksempler på romanske kirker i Danmark opført af tidens

jorddrotter. Ferm og Ramqvist præsenterede eksempler på svenske kirker, der skulle være bygget af stormænd. Endelig viste Anglert, hvordan forekomst af tidlige tårne, runestene og hovedgårde kan anvendes som indikationer på stormandsindflydelsen og også til at identificere kirkernes bygherrer.

Resultatet er, at vikingetiden og middelalderen nu vrimler med stormænd, stormandskirker og stormandsgårde. Så snart en kirke udmærker sig ved et tidligt tårn, tårngalleri, siddebænke i vest, grave i tårnet, et gyldent alter, at kirken ligger nær ved en større gård, eller at en boplads afviger ved sine rige fund, da udpeges kirken som en stormandskirke og bebyggelsen som en stormandsgård, stormandssæde, stormandsbolig eller et stormandsmiljø (f eks Stiesdal 1982; 1983, s 30ff; Bonnier 1987, s 215f, 245ff; Jeppesen & Madsen 1990; 1997; Schiørring 1991, s 16ff; Andersen 1992; Rasmussen 1992; Skansjö 1992; Engberg 1994 s 18f; Lundqvist m fl 1996). Dette helt uden at noget køn er blevet knyttet til hverken kirken eller gården.

Tidsånden taget i betragtning, er det måske ikke så overraskende at Nørlund skrev om "stormandstyper" i 1930'erne. Men er det ikke mærkeligt, at moderne akademikere i en tid med debat om feminisme, ligeløn, barselsorlov og genusperspektiv fortsætter med at skrive om bygherrer, enkeltmænd, stormænd og herrevælde? Eller at genusperspektivet helt ignoreres (jfr. Jacobsen 1993 s 41 note

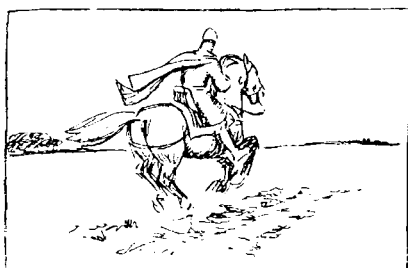
I FJENNESLEV

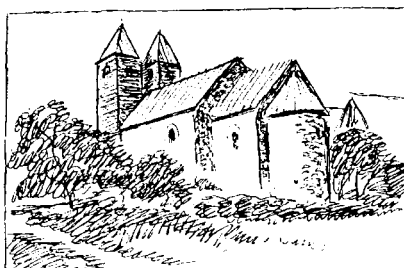
1. Knud Lavards lille søn hed Valdemar. Han kom i huset hos Skjaln Hvides søn Asser og voksede op sammen med dennes to sønner.

2. Om deres fødsel fortæller et gammelt sagn, at Asser stod og skulle i krig, og mens han var borte, skulle hans hustru bygge en kirke.

3. Fødte hun en datter, skulle hun give kirken et spir. Men fødte hun en søn, skulle den have et tårn. Asser var spændt, da han red hjemad.

4. Da han nåede op over bakken, så han, at kirken stod med to tårne. To vordende stormænd var født i Danmark.

5. Den ene hed Esbern, han arvede gården i Fjenneslev. Den anden hed Absalon, han blev sendt til Paris for at læse til præst.

6. Da Valdemar blev voksen, tog han kongenavn. Det gjorde også to andre, Svend og Knud. Til sidst euedes de om at dele riget.

Fig. 1. Er det allerede i skolens historieundervisning, at "stormanden" fødes? Se her fremstillingen af kvinden som kirkebygger ifølge "Min første historiebog", der også var min egen første historiebog. Tegningerne af Valdemar Larsen blev udført under medvirken af Poul Nørlund (Kålund-Jørgensen m. fl. 1959).

30)? Helt tilfældigt kan det næppe være. For aldrig er der nogen som skriver om bygfruer, enkeltkvinder, storkvinder, storkvindekirker, storkvindegårde og kvindevælde. Det er

tilsyneladende så selvkært, at middelaldermennesket, og da især mennesket med magt, var en mand. Var de da alle mænd?

Fig. 2. Gravplade over Ramborg Israelsdotter til Vik i Västeråker kirke. En lang indskrift fordelt over messingpladen, gravnichen og gravens forside beretter om den driftige og selvbevidste kvinde:

“Herrens år 1327 är jag, Ramborg till Vik, här, vars fader var Israel. Hulde Kristus bistå mig. Du är vilan och fridens väg.

Herrens år 1331 har jag, Ramborg till Vik, dotter av herr Israel, fordom lagman i Uppland, låtit från grunden av sten uppbygga denna Åkers kyrka av mina egna ägodelar, och jag har givit till prästbolet sex öresland jord i Lunda och ett öresland jord i Holmbro på det villkor, att den präst, som där sitter, skall förpligtigas att varje vecka hålla en mässa för min själ. Men till förutnämnda kyrka har jag givit en halv mark jord i Berga och Lunda, och två öresland i Berga har jag givit till klockaren för att han skall förpliktigas klämta vid förutnämnda mässa. Den vördnadsvärde fadern herr Olov Björnsson till Forsa, ärkebiskop i Uppsala, har bekräftat ovanstående.

Jag Ramborg till Vik, som ligger här begravnen, anropar alla rättänkandes ädelmod om att de icke må tillåta någon borttaga den kopparhäll, som är lagd över mig. Men om någon skulle plundra mig efter min död, må Gud vedergälla det. Bedjan för mig.” (Gardell 1945-46, I nr 166, II s 72f).

Kvinder kunne også

Nationalmonumentet Fjenneslev på Sjælland er knyttet til den berømte Hvideslægt. Fjenneslev er imidlertid også et eksempel på, at en kvinde ifølge traditionen kunne optræde som kirkebygger. Folkesagnet beretter, at det var fru Inge, der lod opføre den kendte kirke, mens manden Asser Rig var på krigstogt. Når dette skal genfortælles, fremstilles kvinden dog

som den passive, der fødte børn og byggede kirke i den aktive mandens fravær. En kvindelig bifigur i forhold til stormændene, Knud Lavard, Valdemar den Store, Skjalm Hvide, Asser Rig, Absalon, Esbern Snare, Svend og Knud (fig 1).

Kvinder kunne også bekoste kirkebyggeri, inventarer og kalkmalerier. Og der er andet end tvivlsomme sagn som vidnesbyrd. Paradoksalt viser flere af de tidligere nævnte tekster selv

eksempler på, at kirker skulle være opført af ikke blot mænd, men af kvinder og af mænd og kvinder *sammen*. Således er Nørlunds artikel trods titlen fyldt med eksempler og illustrationer på stifterpar af skiftende køn: Asser Rig og fru Inge i Fjenneslev, en mand og en kvinde på fonten i Farstrup, en mand (Tord?) og en kvinde afbildet i Hornebogen, en mand og en kronet kvinde på de gyldne plader fra Tamdrup, en mand og en kvinde i Sønder Nærrå, en mand og en kvinde i Gørlev og endelig en mand og en kvinde i Brarup (Nørlund 1935). På samme måde nævner Hørby Bjernede som en stormandskirke, selvom den ifølge en indskrift først var blevet opført af Ebbe Skjalmsen og hans hustru Ragnhild (Lund & Hørby 1980, s 118). Endelig nævner Ferm og Ramqvist Västeråker i Uppland, der blev fuldført 1331 på initiativ af Ramborg Israelsdotter (fig 2) til Vik (Ferm & Rahmqvist 1985, s 69f).

De følgende velkendte eksempler er hentet fra middelalderens Danmark: Den første kendte stenkirke i landet lod Estrid opføre i Roskilde efter 1026 til minde om sin myrdede mand Ulf Jarl (Langberg 1955, s 41). Hvor det i kalkmalede stifterbilleder ofte er en mand, som holder kirkemodellen, mens kvinden står med en ring eller et vokslys, er det i Vä en kvinde, enten dronning Margrete Fredkulla eller dronning Sofia, som holder kirken, mens kongen holder et skrin (Wallin 1989 s 68f; Wienberg 1993b, s 81). Dronning Margrete, Nordens frue og husbond, stiftede et fagert kapel i Roskilde domkirke 1411 (Langberg 1955,

s 100). Barbara Brahe til Bollerup og Krapperup og hendes søn Oluf Stigsen Krognos lod Bollerup kirke tække og male, lod indvie klokkerne og købte en ny alterbog og messebog i 1476 (Bisgaard 1988).

Grundlæggelsen af klostrene er bedre belyst end sognekirkerne. Fler-tallet af klostrene blev tilsyneladende stiftet af én eller flere mænd, som regel kongen eller bispem, videre forekommer droster, abbeder, provster og riddere. Kvinder kunne imidlertid også stifte klostre alene: Grevinde Inger af Regenstein grundlagde et franciskanerkloster i København 1238, i Kallundborg 1239, i Næstved omkring 1240 og i Roskilde 1256. Prinsesse Agnes stiftede et dominikanerkloster i Roskilde 1263. Dronning Margrete stiftede Gavnø dominikanerkloster 1401. Og enkedronning Christine grundlagde et franciskanerkloster i Odense 1521 (Garner 1968).

Endelig kendes eksempler på, at mænd og kvinder stiftede klostre sammen: Peder Bodilsen, hans moder Bodil og Peders tre brødre stiftede et benediktinerkloster i Næstved 1135, grevinde Mariane af Regenstein og hendes sønner stiftede et franciskanerkloster i Viborg 1235, ridder Johannes Navnesøn og hans hustru Elsf stiftede et franciskanerkloster i Tønder 1238, ridderen Holmger og hans hustru Katarina stiftede et franciskanerkloster i Ystad 1267, enkedronning Agnes og ridder Henrik Dulmer stiftede et franciskanerkloster i Kolding 1288, og kong Hans og dronning Christine stiftede et franciskanerklos-

ter i København 1497 (Garner 1968; Gustafsson 1989 s 123).

Ser vi på kalkmalerierne i Roskilde stift udgør kvinder 4 (25 %) af de 16 stiftere i den romanske periode, og 4 (22 %) af 18 stiftere i den gotiske periode. De tilsvarende tal for kalkmalerierne i Lund stift er henholdsvis 5 (29 %) af 17 i den romanske periode og 7 (23 %) af 31 i den gotiske periode. Og samler vi de danske vidnesbyrd om navngivne personer, som lod bygge sognekirker før 1300, finder vi 32 personer, heraf 6 kvinder (19 %) (Wienberg 1993a, s 168 med note 99, 175).

Når kvinder optræder i kildematerialet, kan deres tilstedeværelse imidlertid bortforklares. I "Dansk middelalderarkæologi" skriver Niels-Knud Liebgott, at det ville være "naturligt", at tolke gravene i de romanske vesttårne som det "sidste hvilested for kirken stifter- d v s den lokale stormand og nogle gange dennes familie". Men da det har vist sig, at gravene overvejende indeholder kvinder, foreslår han en anden tolkning, der fastholder manden som aktiv og kvinden som passiv: "Eller skal disse tårne måske opfattes som mindesmærker-mausolæer-rejst af stormænd til erindrings om deres bortgangne hustruer?" (Liebgott 1989 s 169) Fakta i sagen er da, at af de hidtil undersøgte og kønsbestemte grave i de tidlige tårne er 7 (26%) mandsgrave, 10 (37%) kvindegrave og 10 (37%) børnegrave (Wienberg 1993b, s 83).

Altså, er det en mandsgrav, må det

være kirkestifterens grav. Men er det en kvindegrav, må det være hustruen til kirkestifteren. Tydeligere kan vi nok ikke vise, at kildematerialet ikke har en chance i forhold til vore forventninger af fortiden.

Trods dette kan vi se en utvetydig tendens gennem hele middelalderen til, at stifteren, den såkaldte stormand, kunne være en familie, en mand, en kvinde, flere mænd-eller ofte en mand og en kvinde sammen. At sammenfatte kildernes oplysninger til, at stifteren var en mand, stor eller lille, er således en misvisende forenkling.

Mennesker i middelalderen

Hvad skal vi så skrive og sige istedet for det genusbundne bygherre, enkeltmand og stormand, når vi vil udtrykke kirkebyggerens sociale position uden samtidigt fastlægge kønnet? Middelalderen anvendte selv latinske begreber som "principes", "nobiles", "magnates", "majores" og "optimates" om samtidens mægtige (Christensen 1945, s 10, 14). Vi kan anvende udtrykket adel, der betyder de ædle, selv om adlen som stand først afgrænses i 1500-årene. I Sverige findes udtrykket "frälse", altså de med fri hals, de frie. Eller vi kan vælge ordet "aristokrati" lige som i Aksel E. Christensens velkendte værk "Kongemagt og aristokrati" (Christensen 1945). Aristokrati er af græsk oprindelse med betydningen "de bedste". Og istedet for bygherre og enkeltmand er det muligt at skrive kirkebygger, kirkestifter, enkeltmenneske eller enkeltperson.

Der er heller ikke noget større besvær med at finde alternative betegnelser til stormandskirken og stormandsgården. En kirke opført af aristokrater eller liggende nær en storgård kan benævnes storgårdskirke, hoved- gårdskirke eller adelskirke. Endelig kan aristokratiets gårde, ”mansiones”, der nu alt for ofte kaldes stormandsgårde og herregårde, kaldes storgårde, hovedgårde og adelsgårde.

Sprog og genus

Det er nødvendigt, at reflektere kritisk over vore ord. Vort sprog både afslører vore tanker og tilslører fortidens virkelighed. Atter, vi behøver en sprogets arkæologi eller en sprogkritik ved siden af den etablerede kritik af teorier og af kildematerialets repræsentativitet.

Eksemplerne hentet fra historie og arkæologi er her langt fra enestående. Herrevældet kan brydes, men det

forudsætter en bevidsthed om sproget som medium, der desværre ikke altid er tilstede. Hensigten er ikke at påtvinge fortiden en ligestilling, som den næppe har oplevet, men at undgå de værste projektioner af vore egne forestillinger.

At ironi, fakta og pegefinger ikke er tilstrækkeligt til at bryde et gammelt tankemønster burde måske ikke overraske. Vi lever jo stadigvæk i en tid, hvor det kan hedde ”Fru talman” i den svenske Riksdag. Og for bare et par år siden oplevede jeg, at deltagerne på et museumsmøde på Kulturen i Lund med omtrent 3/4 kvinder betegnede hinanden som ”museimän” og ”museitjänstemän”. Mon det er blevet ændret sidenhen?

Jes Wienberg er docent og universitetslektor i middelalderarkæologi ved Arkeologiska Institutionen i Lund.

Teksten er blevet præsenteret på "Genusdagen" ved Arkeologiska Institutionen i Lund, 12 april 1997. Tak til Inge Dam for kritiske bemærninger og sprogranskning samt til Bodil Petersson for opmuntrende kommentarer.

Litteratur

- Andersen, M. 1992. Stormandsgårde ved kirkerne i Rye og Kirke-Hyllinge på Sjælland-en foreløbig rapport. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989.* (Red) J- E Augustsson. Lund Studies in Medieval Archaeology 9.
- Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* (Red.) H Andersson & M Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5.
- Bisgaard, L. 1988. Adelen og "de syv dødelige synder". Omkring kalkmalerierne i Bollerup kirke. *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13. februar 1988.* Arusia-Historiske Skrifter VI.
- Bonnier, A C. 1987. *Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250-1350.* Upplands Fornminnesförenings Tidskrift 51.
- Christensen, A E. 1945. *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil Unionstiden.* (2 udg. 1968)
- Engberg, N. 1994. Resultater og tendenser i dansk landsbyarkæologi. *Hikuin 21.*
- Ferm, O & Rahmqvist, S. 1985. Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid. *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück 5/4 1985.*
- Gardell, S. 1945-46. *Gravmonument från Sveriges medeltid, I-II.*
- Garner, H N. 1968. *Atlas over danske klostre.*
- Gustafsson, E. 1989. Gråbrödraklostret i Ystad. En byggnadshistorisk översikt. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1987/88.* Skånska kloster. (Red) E Cinthio.
- Jacobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt.* Lund Studies in Medieval Archaeology 12.
- Jeppesen, J. & Madsen, H J. 1990. Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. *Kuml 1988-89.*
- Jeppesen, J & Madsen, H J. 1997. Trækirker og stormandshal i Lisbjerg. *Kuml 1995-96.*
- Kålund-Jørgensen F C & Kyrre, H & Larsen, V. 1959. *Barnets Danmarkshistorie I: Min første historiebog.* (1 udg. 1956).
- Langberg, H. 1955. *Danmarks Bygningskultur. En historisk oversigt. Bind I.* (2 udg. 1978).
- Liebgott, N- K. 1989. *Dansk Middelalderarkæologi.*
- Lund, N & Hørby, K. 1980. Samfundet i vikingetid og middelalder, 800-1500. *Dansk socialhistorie 2.*
- Lundqvist, L & Lindeblad, K & Nielsen, A- L & Ersgård, L. 1996. *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst.* Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter Nr 18.
- Mackeprang, M. 1920. *Vore Landsbykirker. En Oversigt.* (2 udg 1944).
- Møller, E. 1946. Taarnby, en Stormandskirke paa Amager. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1946.*
- Nørlund, P. 1935. Stormandstyper fra Valdemarstiden. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935.*
- Rasmussen, U Fraes 1992. Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke. *Køge Museum 1991.*
- Schiørring, O (red.). 1991. *Tamdrup. Kirke og gård.*

- Skansjö, S. 1992. Från vikingatida stormansgård till renässanslott-Bjersjöholm under äldre historisk tid. *Bjersjöholm. Gods och slott.* (Red.) S. Johansson. Skånsk senmedeltid och renässans 13.
- Stiesdal, H. 1982. Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1980.*
- Stiesdal, H. 1983. Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller.* (Red) H. Johannsen.
- Wallin, C. 1989. Premonstratenserna och deras kloster i Skåne. *Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1987/88.* Skånska kloster. (Red) E Cinthio.
- Wienberg, J. 1993a. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Wienberg, J. 1993b. Tavse romanske tårne. *META, Medeltidsarkeologisk tidsskrift 1993 nr 3-4.*

Axel Christophersen

Byer? Hvilke byer? Tanker om byutviklingen i Norge i middelalderen

Sæbjørg W. Nordeide

Aktivitet i erkebispens anlegg i Norge, belyst ved gjenstandsmateriale

Leif H Haggström

Mot internationalism och globalt kulturav

Påvel Niklasson

Jes Wienberg och samhället

Jes Wienberg

Stormænd, stormandkirker og stormandsgårde - kritiske refleksjoner